

2022 - 2032

‘OS FÄEGA, ‘OS TĒFAKHANISI, ‘OS FÜAG RĪ

Ministerī se Famör Pasefika

‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūāg Rī

Filo’ ne ‘amnāk fakgarue te’is Pacific Languages Strategy hün’āk se ‘os aier’ākiget ne ‘os fäeag Rotuām ta hat la tēfakhanis pumuet ne ‘Aitu nā se ‘os tēmamfua ma sok’ākim ‘e fup famorit se fup famorit hele’um se tērānit ‘e ‘i la ta’ag fūāg rī ne ‘os rāe tē ma ‘os ag fakhanuā fak Rotuma.

‘Os fäega tā hāisok’ākigen ‘is famör Rotuma.

‘Os tēfakhanis te’is tā hāisok’ākigen ‘is se ‘os mǎür fak’ata.

‘Os fūāg rī ta tā hāisok’ākigen ‘is se hanuā ne ‘os tēmamfua ma iris ‘atakoa ne muafuā ‘e ‘isa.

‘Uā’uā’āki

Gagaj ‘Aitu Noa’ia ma garue ma ‘amnāk tūtū ne fū’āk se osiāg ne pukut ne pān ‘e fäeag Rotuām ta hün se ‘amnāk fakgarue te’is ‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūāg Rī pō ma a’sok a’lelei.

Lio ne ‘uā’uā’āki nāaf se Gagaj Pure ma Gagaj ‘es Itu’u ma te’ ne ‘os hensāsiāg ma kǎinag ne huā’ia ‘os ‘ātmot ta Rotuma ma ‘os kǎinag Rotuām ‘e rān te’is ne noh a’hāe’ākiof ‘amnāk ne fū’āk se ‘os famör Rotuma ‘e hanue te’is ma ‘e ut tūtū ne rān te’is.

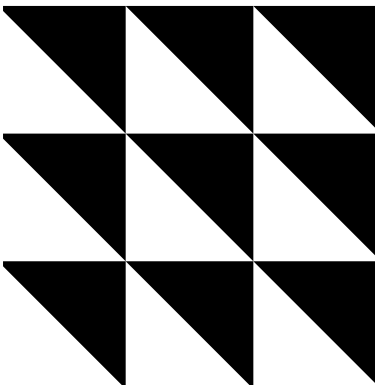
‘Uā’uā’āk se Ö’ö’ Gagaj ne hat la Tangata Whenua ne kakāia hanuā noh te’is Aotearoa Niu Sirāgi ma ‘oris hāikǎinagag fak tēmamfua ma ‘is famör Pasefika hele’um se tērānit ‘e ‘i.

‘Amis ‘uā’uā’āk se te’ ne gagaj puer ne hanua ma Rotu, ö’ö’ mamfua, hensāsiāg ma kǎinag ne hāiasoagam se ‘amnāk fakgarue te’is ma hāiväeag ‘oris a’hāe ma rāe tē ‘e tǎunā’ ma hāifäegag ne a’sok ‘e laloag ne avat ne garue pumuā te’is kamata e hele’ se ‘on a’ofiga.

‘Amis ‘uā’uā’āk tape’ ma se ö’ö’ ma kǎinag ne mou se komiti ne fup’ākia ma a’fūmou’ākia as Rotumet ne nā la ta’ag filo’ ne ‘amnāk fakgarue te’is ‘e fäeag Rotuām ta.

‘Uā’uā’āk a’ti’ tape’ ma se Nataniela Amato-Ali ma Fesaitu Solomone ‘e rēko garue ne iriā a’sok la hōl’ākia pukut ne la pān ‘e rēko ‘amnāk fakgarue te’is ‘e fäeag Fifis ta se fäeag Rotuām ta.

Noa’ia ‘e hanisi.

Pān ‘e ‘Okosita 2022
‘E Ministerī se Famör Pasefika

PO Box 833
Wellington
6140

www.mpp.govt.nz

*Facing page photo:
Tom Noble Creative*

Hāihi'ag ne Väega

1
 'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi,
 'Os Fūāg Rī

4
 Hāihi'ag ne Väega

7
 Fäeag Ne 'Uā'uā'āki 'e Ministā se
 Famör Pasefika

11
 Fäeag Ne 'Uā'uā'āki 'e Kilak Puer ne
 Ministerī se Famör Pasefika

12
 Kan'ākiāg Heta

15
 Rāe Tē: Fäeag Pasefika 'oris la fup
 lelei ma muākmuāg tāla a'hele'ua
 ālālumu ma lelei se Aotearoa

26
 A'pumuā'āk ne fäeag fak tēmamfua
 'e tēkāe ne mou se jenjen ne lāg ta
 (climate change)

28
 'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi,
 'Os Fūāg Rī: Rāe Tē

30
 'Amnāk pumuā fol ne ös la 'ut'ākia
 se rere a'es'ao'āk ne fäeag Pasefika
 'e Aotearoa

31
 'Amnāk ti' fol ne la muā'ākia
 garue ma hāiasoag fakmonē
 ne la a'sok 'e muā

33
 Sal fakgarue ne ös ma iof'āk
 se fäeag tütü

16
 Te Tiriti o Waitangi ma 'Os Fäega,
 'Os Tēfakhanisi, 'Os Fūāg Rī

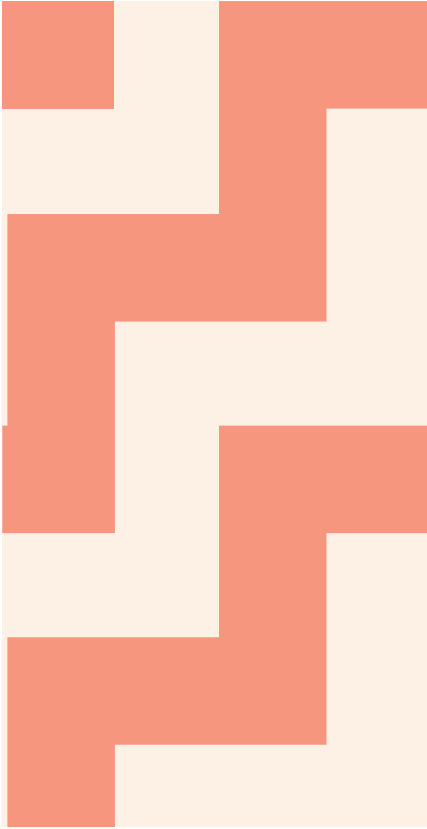
17
 Rogrog ne mou se Fäeag Pasefika
 'e Aotearoa

19
 Tēkāe ne tāöp 'on a'es'ao'āk ma
 sok'āk ne fäega

22
 'Otomis garue nonojo ma
 hāikāinagagat ma pure'ag Pasefika

25
 Pär ma matā' ne fäeag fak
 tēmamfua hat la 'ot nonoj fak
 favorit

42
 'Amnākit 'e 'on 3: Osim tēkāe ma
 'amnāk ne fäeag Pasefika la pō la
 a'es'ao'āk a'fuamamaū e sin, ma 'e
 ut ma'oi hoi'āk

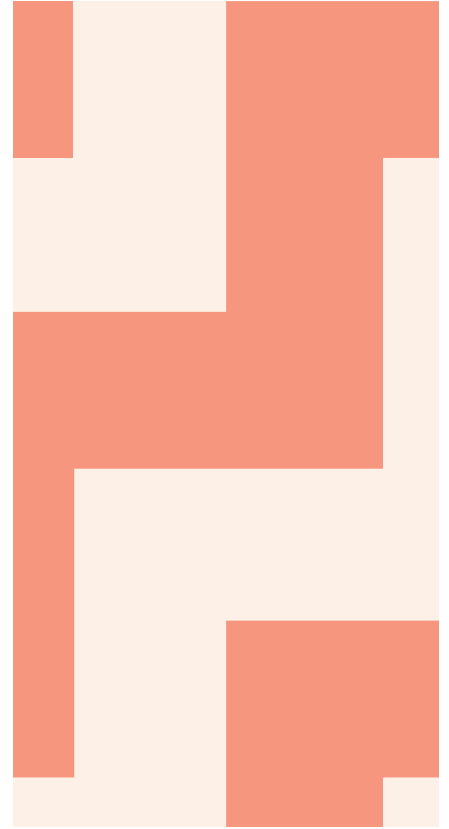
45
 Rogrog ne Fäeag Pasefika
 'e Pure'aga

46
 Fäeag Rotuam ta

50
 Hāisok'ākiag ma 'Amnāk
 Fakgarue ne tore

52
 A'sokoa, Mata'ua ma Sākiar Hoi'ākia

53
 Väeag Hāiasoogat 'e 'on 1
 (Annex 1): UNESCO Classifications

54
 Väeag Hāiasoogat 'e 'on 2 (Annex
 2): 'On ma'oi ne lelea' rak ne sur'āk
 se ut rakoag ne a'sok rak'āk tē 'e
 fäeag ruḡ ne 'e ta fäeag Pasefiket
 ma tā'mānie ma lelea' ne rak
 fäeag Pasefiḡak 'e ut 'e 'on rereg 'e
 maj ne rako

63
 Väeag Hāiasoogat 'e 'on 3
 (Annex 3): 'Amnāk ne mou se
 A'māür'āk ne Fäega

64
 Väeag Hāiasoogat 'e 'on 4
 (Annex 4): Väeväe ne Fäeag
 Pasefika

66
 Rogrog ne a'es'ao'āk se sākiar tē se
 'amnāk ne garue ta

34
 'Amnāk Fakgarue

36
 'Amnāk fakgarue ne mou se Fäeag
 Pasefika 'e laloag Pure'aga (Pacific
 Languages Community Action Plans)

38
 Furia tē 'e 'os Garue

38
 'Amnākit 'e 'on 1: 'Inea 'on pumuḡ
 mā 'es'ao ne fäeag Pasefika
 'e Aotearoa

40
 'Amnākit 'e 'on 2: A'ne'ne'ākia sal ne
 la hāiasoagan ma resōn ne ōs se rak
 ne fäeag Pasefika ma se rak'āk tē ne
 a'sok 'e fäeag Pasefika

**Hon Aupito Toeolesulusulu Tofae Su'a
William Sio – Ministā se Famör Pasefika**

‘Otu tēmamfua a’mou ‘ea’ea,
“E lē falala fua lā’au o le vao, e māfua ona
falala ona o le agi o le matagi”.

(Gagana Samoa)

‘Āi hū ne vao ‘āi ta kat ruerue vāvār ra,
iris ruerue ‘e rēko lāg ta.

Fäeag Ne 'Ua'ua'aki 'e Ministā se Famör Pasefika

Gou 'io hö' se av 'atakoat kamatan 'e fāu 1970, ma gou a'häe se famör 'atakoa ne kamatan garue te'is la āf'ākia 'os fäeag Pasefika, ne huag toa' ma huag marös 'e 'oris agai ma ao pot ne noanoa ne agtāum 'e rēko fäeag fifis ta, la ao sal la pō la fäeag ma ag fakhanuā fak Pasefika la fup muāk 'e Aotearoa Niu Sirāgi. 'Inea ne tes tā se puer fak matanitū Rānrān ta ma a'pumuā'āk ne fäeag fifis ta 'e aoag ne garue ma māūr lelei fak rān te', iris sapsap ma mou se 'oris pilifit ne fäeag ma ag fakhanuā fak Pasefika tā fūag rī ne 'atakoa'ākia 'os māūr lelei. Iris 'inea 'e avat ne fäeag ma ag fakhanuā fak Pasefika la fup muākmuāk, 'os pure'aga tape' ma la fup lelei ka muākmuāk, ma ne Aotearoa la hele' la hanuā leleit se famör 'atakoa.

'E avat ne gou a'häe se famör ne kamatan garue te'is, gou a'häe se: Mama Tupou Manapori ne Hilary College, ne a'mou fu' 'e vāhiag ne rako la rak'ākia 'on fäeag ma ag fakhanua se 'on lelea' rak Kuki 'Airani; Mama Mere Tepaeru Tereora ne kamatan Punanga o Te Reo – ut rakoag 'on lä'riri' pāu mumuet ne ös se lä'riri' Kuki Airani; le Afioga ia Tofaeono Tanuvasa Tavale QSM ne ös sal ma resön la a'vavhinaen ma hāiasoagan rak ne fäeag Sa'moa ta ma tākia ösös ne Gasav ne Fäeag Sa'moa mumuet 'e hanuā te'is ne muā'ākim 'e New Zealand Human Rights Commission ma Radio Samoa 'e Auckland; ma te' ne famör rē rak ma gagaj puer ne pure'ag ne fā'ua garue ne mou se kaguarueagat ne a'sokoa 'oris rak'āk tē 'e fäeag Niue ta ma fäeag Fifis ta ne kamatan 'e fāu 2021 'e Favona Primary School. Garue lelei 'atakoa 'i ta'ag fūag rī leleit ne 'is kop la a'es'ao'āk la fū'ākia ma sok'ākia 'os 'amnāk lelei se muā.

La'la' ma ruerue ne 'os fäeag Pasefika 'e hanuā te'is 'e laloag ne fāu ma'oi ne ofiof hele'um se 'on 'ihete' kel'ākim ne 'os a'es'ao'āk ne 'os fäeag Pasefika tuk ke se lopo, ma ne fäeag Pasefiāk ma'oi te'is mafmaf la mao fakapāu. Ka ne 'eagke'ea 'is 'es ta tae agtāu ma tēkæ te'is, 'is aier'āk ne kaginag fäeag faktēmamfuā ma'oi 'e rān te'is, hat tape' ma fäeag faktēmamfuā 'on famör ne 'on'on hanue te'is tangata whenua ne Aotearoa, agtāu ma noanoa ma'oi 'e 'on 'ihete' ka noh 'āiröt'āk ma kikia 'e 'oris pel'āk ne 'oris fäega.

'E 'os tēag'esea, famör Māori ma famör Pasefika la faka se vāisaf ruā ne hāisuliag 'e 'oria salat se sās ti' ta Te Moana Nui a Kiwa, ne 'o'or ag'esean famör tūtū ne hat se Pasefiāk ta 'e 'os hāisok'ākiag ne 'is se 'os tēmamfua, 'os garue fakhanua, 'e tē ne 'is a'pumuā'āki, 'os mā ma pilif fak'ata, 'os fäega ma ag fakhanua. 'Os hāikāinagag pumuā te'is 'ut ma kikia se muā 'on ne'ne' 'e av ne 'os kāunohoga ma kaginaga tēag'esea ma hāisuliag, ma lä'riri' ma'oi 'e 'on 'ihete' ma 'oris hanhap Māori ma Pasefiāk ka hāisok'ākigen rogrog ne 'oris tēmamfua. Te'is 'os ne'ne'it ne 'is kel'ākia se rān te'is.

'Is la 'io se 'os hensāsiag Māori ne pot fakapāu 'e rān te'is 'e oris a'māūr'āk ma a'ne'ne'āk ne 'oris fäeag ta, ma 'is pā sal ag'esea ma irisa, ma rak tē 'e irisa, la pō la 'is la 'atakoa'ākia 'os la fā' ma hāiasoag ne garue ma 'amnāk ne fū'āk la pō la te reo Maori la fup lelei ka muākmuāk.

Aotearoa Niu Sirāgi iā tū'āk se' iā 'e hanuā ne tore 'e rēko iā hat la hanuā Pasefiket, ma ne 'e ma'oi ne famör Pasefika 'e hanuā tūtū ne rān te', ti' se' ma se Niu Sirāgi. Tēkæ te'is leu ag'eseam ma garuet ne kop la a'sok la āf'ākia ma a'ne'ne'ākia fäeag Pasefika 'e pure'ag ne Aotearoa.

'Amnāk fakgarue te'is 'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi, 'Os Fūag Rī 2022-2032, ta'ag 'amnāk fakgarue mumuā tape'it ne fū'āk 'e Aotearoa, ka ne 'amnāk te'is a'es'ao'āk 'e kaginag sal fakgarue ne 'io sousou la a'sokoa ma sok'ākia hāiasoaga se fäeag Pasefika 'e maj tūtū ne matanitū ta, 'e pure'aga, ma 'e kaguarueag tūtū ne 'es vāega.

'Amnāk fakgarue te'is fūḡrī'āk se rāe tē te'is Fäeag Pasefika 'oris la fup lelei ma muḡkmuka tāla a'hele'ua ḡḡlumu ma lelei se Aotearoa ka ne 'amnāk te'is vāe se filo' fakgarue he fol:

- 1. 'Inea 'on pumuḡ ma 'es'ao ne fäeag Pasefika 'e Aotearoa**
- 2. A'ne'ne'ḡkia sal ne la ḡḡasoagan ma resön ne ös se rak ne fäeag Pasefika ma se rak'āk tē ne a'sok 'e fäeag Pasefika ma**
- 3. Osim ut ma'oi hoi'āk ne tēkāe ma 'amnāk ne fäeag Pasefika la pō la a'es'ao'āk a'fuamamḡ e.**

'Is pō ma rāe 'e COVID-19, ne fäeag Pasefika vāeag pumuḡ paut se māür lelei 'on pure'ag Pasefika, ka ne ḡḡkior tē ne a'soko kel'āk tape' ma ne avat ne 'os famori majḡu la fäeag 'e 'oris fäeag ta ma 'e fäeag fifis ta tape' ma, iris pō la ne'ne' tape' ma 'e 'oris a'hāe, 'oris ag fakhanua, 'oris rako ma 'e hanhap fakmonē.

Gou 'uḡ'uḡ'ḡkiof hün se ḡḡasoag ne pō 'e rēko 'amnāk fakgarue te'is 'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi, 'Os Fūḡ Rī ne leum 'e Ministā Puer ne matanitū ta, Ministā tūtū, maj fak matanitū ma 'oris gagaj pure, famör poto, lelea' ḡḡkior tē, ma tape' ma se 'os famör Pasefīḡ ne Aotearoa, a'ti' se' se 'os lelea' haharḡi.

Gou 'uḡ'uḡ'ḡk a'ti' 'e rēko 'amnāk fakgarue te'is 'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi, 'Os Fūḡ Rī ma tuḡḡ'āk'ḡkiof garue te'is se Aotearoa Niu Sirḡi, la pō la a'ne'ne'ḡkia 'os fūfū fakgarue ma 'os ruerue 'e 'os hanuḡ helav te'is.

Far la 'is la 'io se muḡ se ta avat ne lḡg ne la a'hele'um tē lelei tāla fḡ'ua 'os garue ag'esea, ma 'ut'ḡkia 'is se muḡ se tēkāet ne la pō la a'ne'ne'ḡkia 'os huḡg tūtū la pō la 'os fäeag ma ag fakhanuḡ fak Pasefika la ḡḡivāeag, ḡḡirakoag, a'es'ao'āk, pō ḡḡiasoag, ma ne fup lelei ka muḡkmuḡk 'e 'os laloag nohoga, 'os pure'aga ma ut garueaga 'e ut tūtū 'e Aotearoa, Niu Sirḡi.

**Hon Aupito Toeolesulusulu Tofae Su'a
William Sio – Ministā se Famör Pasefika**

**Lau Lu Mac Leauanae –
Kilak Puer ne Ministeri se
Famör Pasefika**

E sui faiga, ae tumau le fa'avae
(Fäeag Sa'moa ta)

Ruerue la pō se' ma la jen ka fūāg rī ta la
nōnō ma se.

'E fau 2018 'e avat ne Ministeri ta kamatan
hāifäegagat ma pure'ag Pasefika, iā taf pāu
ne fäega täe fūāg rī ne 'os māür lelei ma ne
kop ma la ma 'on sal tūtū se 'os la put ma
a'ne'ne'āk ne 'os fäeag Pasefika, 'os mā ma
pilifi 'e rēko 'on ne'ne' ne 'os fäeaga nōnō
ma se.

Fäeag Ne 'Uā'uā'āki 'e Kilak Puer ne Ministerī se Famör Pasefika

Gou pel'āk ma a'pumuā'āk ma kikia 'os fäeag Pasefika la pō la 'amnāk ma sal fakgarue ne a'es'ao'āk 'e 'on 'ihete' la rāe ma 'inea ne'ne' ne tae 'e 'os fäega. 'Os a'sok ne 'amnāk ne la 'ut'ākia se muā 'os fäeag Pasefika, ma ag fakhanuā fak Pasefika, ma famori 'oris 'inea ne 'iris famör Pasefiāk, tae 'amnāk pumuā aiet se ministerī ta. 'Amis aier'āk ne famör Pasefika ne'ne' pāu 'e tēkāe ne mou se 'oris 'inea ne iris famör Pasefiāk, ka ne fūfū ne fäeag Pasefika 'e 'on 'ihete' ökök pāu. 'On fuāga, garuet kop pāu la a'sok se tēkāe te'is.

'E avat ne 'is nā av ma koroa la hāiasoagan 'os fäega, iā la 'es'ao fakapāu 'e av ne tore. Nōnō ka 'is la put 'os lele'a la ma 'oris fūāg rī ne'ne'it 'e 'oris fäeag ta, iris tāla potsusun se' la ag a'leleia 'oris rako ma garue. Iris la pō se tea'at 'oris ne'ne'i 'e 'oris a'hāe, ma 'oris māūr fakforo, ma 'e 'oris la 'inea ne sei iris, ma 'e 'oris 'atakoa'āk ne 'oris māūr lelei.

Hāiasoag fakmonē ne matanitū ta vāe se Fäeag Pasefika tā a'vavhinaen 'otomis sok'āk ne garue ne la 'atakoa'ākia pā 'es 'on pure'ag Pasefika ne rak'ākim ma af'ākim 'e rāe tē ne mou se Pacific Aotearoa Lalanga Fou. 'E sal fakgarue ne 'āmis a'es'ao'ākia 'āmis aier'āk ne iā tē noanoat la a'sokoa 'amnāk 'i, ka ne pō 'e kat 'es ra ta le'et ne kāugarueag 'eseat pō la togia sājio' 'atakoa, iā tē pumuet la 'is 'atakoa la garue ag'esea.

'Amnāk ofraū fak matanitū te'is Pacific Wellbeing Strategy tae salat ne 'āmis a'es'ao'āk la hāiasoagan garue ag'esea te'is. Iā tāla a'ne'ne'ākia puer lelei 'e maj tūtū ne matanitū ta ma a'sok la te' ne hāiasoag fak matanitū ne la vāe la hāila'oag ma pā 'es 'on pure'ag Pasefika. Hat tape' ma sal ne 'āmis la vāe monē sin ma hāiasoagan fäeag Pasefika, la ta'ag fūāg rī ne māūr lelei 'on famör Pasefika 'e 'ī ma se av ne tore.

'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi, 'Os Fūāg Rī 2022 – 2032 tā fū'āk sio sal ma 'amnāk fakgarue ne la a'sok a'leleia garue tūtū 'on pure'ag Pasefika ma matanitū ta, la pō la, 'e 'os tēag'esea, 'is la 'atakoa'ākia tēkāe tūtū ne pure'aga kop la 'ese la a'sokoa 'amnāk ma garue ne la hāiasoag la putua 'oris fäega. 'Os la a'sok a'lelei ne tēkāe te'is la pō ke nōnō ka 'is la pō la garue ag'esea a'lelei ma pure'aga, la a'hele'ua 'amnāk te'is Fäeag Pasefika 'oris la fup lelei ma muākmuka tāla a'hele'ua āļalumū ma lelei se Aotearoa.

Gou pā 'uā'uā'āk tape' ma se te' ne 'āus 'atakoa ne 'es vāeag 'e 'ut'āk ne 'os fäeag Pasefika se muā 'e te' ne terāni- 'inea ne tes tā 'āe o'honit ne putua lä'riri'i 'e 'oris fäeag ta, le' haharāgit ne teak resön 'e sal te'is online, le' garuet ne rak'ākia rogrog ne mou se Gasav ne Fäeag Pasefika 'e 'ou ut garueag ta, ma'kiget ne a'a'fai se rētio ta 'e ta fäeag Pasefiket – 'āmis rāe se tē tūtū ne 'āus a'soko, ma 'āmis 'uā'uā'āk a'ti'. 'Āus noh sok'āk ma kikia 'omus garue, ma 'āmis 'āiröt'āk ne 'āmis la pō la hāiasoag se 'āusa 'e fāu ne tae 'e muā.

**Faiākse'ea,
Laulu Mac Leuanae**

Kan'ākiāg Heta

“Ke lava te lau o te Kupega te lau mua ma te lau muli, ke naunau ma galulue fakatahi” (Fäeag Tokelau ta)

“Is kop pāu la ma 'os tātuteit la garue ag'esea la huāhuā'ia i'a se laloag ne vao ta.”

'E Tokelau, nōnō ka famori la a'es'ao'āk vao la hagoat, iris ne tæe 'e hanhap rua 'atama kop la garue ag'esea la jāu ma pō'ia i'a. Hāifäegaga ma hāigarueaga tāla a'hele'uen la iris la pō iā' a'fuāmamaū la haga hanuā noh 'atakoa ta. 'Os la a'fāi ne, ma rak ne, ma a'es'ao'āk ne 'os fäeag ne 'os tēmamfua tāla hag fak'at 'it, fakmā se iā' ne sasi, la a'māūr a'leleia 'it, ma nā 'ot ne'ne' fak'at ma fakfor la pō la 'it la sok'ākia 'os māūr lelei ka ālulumut. La āf'ākia ma a'ne'ne'ākia 'os fäeag Pasefika, 'is kop la sap ag'esea se vao ta ma hāigarueag la pō iā' a'fuāmamaū.

Ma 'on rogrog ma'oi hūn se pure'ag Pasefika ma toa' ne pel'ākia fäeag Pasefika, 'oris sākior ne ma a'es'ao'āk ne 'oris poto ma a'hæe fo'ou ma majāu se garue la a'es'ao'ākia vao ta la sasapoa 'oris fäeag Pasefika. 'E 'os la'la' 'e sal te'is, 'is rak tē pāu 'e garue lelei ma'oi ne tangata whenua pō ma a'sok la āf'ākia ma a'ne'ne'ākia 'oris fäeag ta te reo Māori 'e Aotearoa. 'Amnāk fakgarue te'is pā 'es la hāiasoagan garue 'atakoa 'i ma ma'op'ākim iris 'atakoa ne ao sal la āf'ākia, a'ne'ne'ākia ma a'fo'ou'ākia fäeag Pasefika ka la ao potoa la 'is 'atakoa la garue ag'esea 'e 'amnāk 'eseat, la hāifäegag ma hāigarueag la 'os gargarue la hāila'oag la pō'ia ma 'atakoa'ākia 'amnāk ma'oi.

Middle photo:
Tom Noble Creative

Fäeag Pasefika 'oris la fup lelei ma muḡkmuka täla a'hele'ua ḡḡalum ma lelei se Aotearoa

Rogrog ne mou se puer fak matanitū Rānrān ta 'e Aotearoa a'pumua'āk ke rāe tē te'is ne pure'ag Māori ma Pasefika 'e Aotearoa kop pū la fäeag Fifis ma kotā iris pō la 'ut se muḡ.

Rāe tē te'is forās a'fuḡmamḡu ka noanoa la mao'ḡkia ne 'ut'ḡkia 'e a'häe 'on famori, ma 'on fūḡa iris ne hat la tör Pasefiḡk 'e hanue te'is kop la noh, ma garue, ma rak 'e ut ne 'oris fäeag Pasefika kat 'inea ra ne kat a'pumua'āk ra. Ma te'is, famör Pasefika 'oris 'inea ma a'es'ao'āk ne 'oris fäeag Pasefika 'e Aotearoa tuk pū se lopo. Ka ne famör Māori, ne hat la 'on'on hanua te'is, pel'āk ma aḡaia rāe tē te'is 'e 'oris pure'aga ma täe hele' la garue ma'oi pō ma a'sok la a'mäür a'leleia ma a'ne'ne'ia 'oris fäeag ta 'e ta sal ma ruerue fo'out ne pō ma juj'āk sal se hanua tütü ne rān te'is. Pure'ag Pasefiḡk ma'oi te'is la'la' 'e sal 'esea ma 'e rēko 'oris fäega. Iris te'is fäeag'ḡkia ta rogrog lelei fo'out – rogrog ne mou se 'on fupfup lelei ma muḡk ne 'os fäeag Pasefika aḡ'esea ma fäeag Māori, ne a'hele' la 'os pure'aga la fup lelei ma Aotearoa la ḡḡalum.

'Os nā ne 'os ava ma koroa la ḡaḡasoagan fäeag 'on famör ne hat se sās ti' ta Moana nui a Kiwa (hat tape' ma famör ne hanue te'is ma 'oris fäeag ta te reo Māori) ta'ag fūḡ rī ne 'os la matḡ' ne 'os mäür lelei, ma 'os 'inea ne sei 'is, ma 'os fup'āk ne puer'ag ne la putua famori la mäür ne'ne', rak lelei, vahiḡ garue ka ḡḡalum. Tēkāe te'is pumuḡ pū se 'os lä'riri'i ma 'os fup haharḡi pō'e 'os la ḡaḡasoag ne 'oris fäeag ne 'oris tēmamfua la ḡaḡasoag tape' ma se 'oris 'inea ne 'iris mou aier se 'oris pure'aga ma 'oris kḡinaga, 'oris vahiḡ la ḡaria noanoa ne aḡḡaum ma 'oris huḡ marosi ma huḡ to'a 'e 'oris

māuri. Nōnō ka Aotearoa la a'pumua'āk fäeag ma ag fakhanua 'on 'os lä'riri'i ma 'oris 'inea ne sei iris, hanue te'is täla hele' la hanuet ne 'os lä'riri'i ma haharḡi la 'oaf la a'mou sin ka hat la 'oris hanua aier.

Rogrog ne pōam 'e ḡḡior tē 'on famör poto kel'ḡkim ne 'os la nā av ma koroa se put ne lelea' Pasefiḡk ne 'inea la fäeag 'e fäeag ruḡ ne 'e fäeag ma'oi la:

- Sikia ma 'ut'ḡkia mäür fak rako se rere, hat tape' ma ma'oi ne famör ne vāh'āk 'oris faki'oag fak rako, ma 'os la rē a'tatḡ se lelea' 'atokoā 'e laloag ne ut rako;
- 'Ut'ḡkia se muḡ mäür fakgarue ma famori 'oris la pō tōḡ lelei 'e 'oris garue;
- Fup'ḡkim sal ne la ḡaḡsok'ḡkigen famori se 'oris ag fakhanua la pō la ḡaḡasoagan 'oris mäür lelei ma pärea 'oris a'häe ma 'oris mäür fakforo;
- Putua ma a'ne'ne'ḡkia huḡ 'on famori la iris la 'es 'e huḡ to'a ka 'inea ne sei iris ma pō la 'es väeag ka 'es'ao se mäür lelei ma hugag'esea ne 'os pure'aga; ma
- A'ti'ua ma'oi ne famör garue 'e 'os ut garueaga ma 'oris pot ma 'inea fakgarue, la ḡaḡasoagan hanhap fakmonē ne Aotearoa.¹

'On la fup lelei ma muḡkmuka ne fäeag Māori ma 'os fäeag Pasefika 'e Aotearoa ḡaḡsok'ḡkiag se 'on ḡḡalum, ma mäür lelei ma la'la' lelei ne hanue te'is Aotearoa. 'Is kop la faktē'āk fūḡ pumuet ne mou se fäeag Māori ma pärea fäeag faktēmamfua ne 'os famör Pasefika 'e rēko ta'ag 'on hün ne 'os la pō la fup lelei ka ḡḡalum aḡ'esea.

RÄE TĒ:

Fäeag Pasefika 'oris la fup lelei ma mu kmuka täla a'hele'ua aḷalumu ma lelei se Aotearoa

'AMNĀK PUMUA

'Inea 'on pumuḷ ma 'es'ao ne fäeag Pasefika 'e Aotearoa

A'ne'ne'ḷkia sal ne la ḷiasoagan ma resön ne ös se rak ne fäeag Pasefika ma se rak'ḷk tē ne a'sok 'e fäeag Pasefika

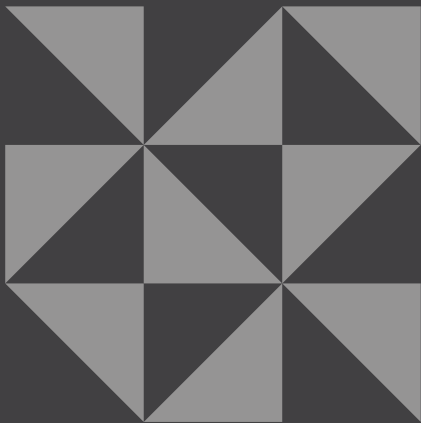

Osim tēkæe ma 'amnḷk ne fäeag Pasefika la pō la a'es'ao'ḷk a'fuḷmamḷu e sin, ma 'e ut ma'oi hoi'ḷk

Te Tiriti o Waitangi ma ‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūaḡ Rī

**“E kore au
e ngaro; te
kākano i ruia
mai i Rangīātea”**

**Gou kal pō ‘e
ra la mao ‘e ta
avat; huā het
ne haoam ‘e
Rangīātea.**

Hāikāinagag faktēmamfuet, ma fak‘atat, ma fakhanuet ne sok‘ākia famör Māori ma Pasefika ma Te Tiriti o Waitangi ne hāisok‘ākiāḡ fakfoho e ‘isa la faka se vak samtutük ne ‘os tēmamfua a‘es‘ao‘āk la forāu se hanuā tū. ‘Os hāikāinagag te‘is tāla nā ‘os ne‘ne‘ la ao salan ma pot‘ākia noanoa ne tae ‘e muā.

Famör Pasefika ma ‘oris hāikāinagag pumuet ma famör Māori - tangata whenua

Famör Māori ta hat la famör mumuā ne hele‘um se Aotearoa ma tā ‘on‘on hanue te‘is ka ne iris hāikāinagag faktēmamfuā se ‘ātmat ma famör ne Pasefiāḡ ta. Famör Māori ma famör Pasefika ma ‘oris hāikāinagagat ne kel‘ākim ‘e rogrog ne ‘oris tēmamfua ne pot ka majāu se vaka ma ao sal la forāu ‘e vas tī‘ ta Moana nui a Kiwa la hele‘ ‘e hanuā fo‘ou. ‘E laloag ne fau āf his, iris pō ma forāum ‘e hanuā ne ‘oris tēmamfua ‘e Pasefiāḡ ta ne he‘ Hawaiki-nui, Hawaiki-roa, Hawaiki-pāmamao. ‘Oris aga, mā ma pilif fak‘ata ma ‘oris fäega kel‘ākim ne hāikāinagag te‘is sok‘ākim ‘e av ta ‘e ‘oris tēmamfua ma hele‘um se terānit ‘e ‘i.

Hāikāinagag fak hāisāsig te‘is (tuakana-teina) kel‘ākim ne ‘os tēmamfua kāinag ‘esea ma, ka ne tēkāe te‘is tā ‘o‘oroa ‘is le‘et se le‘et, ka kat a‘tū‘āk ra ‘isa, ‘e ‘os pure‘ag ne ‘is noho e ma ‘e ut ofrāu ne tore. ‘Os hāikāinagag te‘is a‘ne‘ne‘āk ma kikia ‘e rēko ma‘oi ne famör Pasefiāḡ ‘e Aotearoa ne ma ‘oris hanhap Māori ‘ut ma kikia se rer.

A‘pumuā‘āk ma faktē‘āk ne ‘amnāk ne fū‘āk ‘e Te Tiriti ma hāiasoag ne pure‘ag Pasefika

‘Amnāk fakgarue te‘is, ma lio ne no‘ākim ‘e ‘on laloga, la faktē‘āk Te Tiriti ka sākiar ma ‘inea tape‘ ma rogrog ma ökök ne hele‘um hün se puer fak matanitū Rānrān ta ‘e Aotearoa, hat tape‘ ma sal ma ‘amnāk fakgarue fak matanitū ne a‘tū‘āk ma fesiā‘āk famori hün se kāinag ma kāufamör ne iris hat sin, ma noanoa ma ökök ne fäeag Māori ma fäeag Pasefika agtāu ma ‘e rēko tē ‘i. Puer fakmatanitū Rānrān ta ‘e av ta tae fup‘āk ma sok‘āk sio a‘hāe te‘is ne fäeag Fifis ta tā fäegat ne la a‘hele‘um lelei ma ālālumu. ‘E rēko tēkāe te‘is, fäeag fak tēmamfuā ne hanuā tūtū kat a‘es‘ao‘āk ra ne rak‘āk ra se fup riri‘i ‘e rēko fäeag ‘i kat a‘pumuā‘āk ra ‘e laloag pure‘aga. Ma te‘is fup riri‘i ma haharāgi ‘e pure‘ag Māori ma Pasefika agtāu ma noanoa ma‘oi ‘e rēko ‘oris fäega.

Te Tiriti osim ta sal fakgaruet la ao potoa ma a‘nonojoa ökök ma raksa‘ ne sok se pure‘ag Māori ma ‘ut‘ākia pure‘aga se hāia‘leleiga ‘e sal ne ‘es‘ao ka ‘es fūaḡ aier. Raksa‘ ne agtāum se pure‘ag Māori pō la a‘tatāu‘āk se raksa‘ ne agtāu se pure‘ag Pasefika ka ne ‘os la ao pot ne tēkāe ‘i la ‘es‘ao hap ruā tape‘ ma. A logo tai ua logo uta – Nōnō ka tē ta la agtāu se ufaga ma la agtāu tape‘ ma se ufa – fäeag ‘es fūaḡ Sa‘moat ne hün‘āk se ‘os hāiāf‘ākiga ma famör hoi‘ākit. lā fäeag‘ākia ‘os garue nonojot la a‘sokoa ‘amnāk ne manaaki (‘on fūaḡa la a‘pumuā‘āk, ma matā‘ ma noh sok‘āk) ne hāimatā‘ugen ma hāiputugen ‘is. ‘On fūaḡa, garue ne fū‘āk ‘e ‘amnāk fakgarue te‘is la a‘ne‘ne‘ākia ‘os fäega ös la hāiasoag, ma rak tē ‘e, ma fā‘ua ma sikia garue ne kamat vahia ‘e famör Māori la a‘māür‘ākia ‘oris fäeag ta te reo Māori.

Rogrog ne mou se Fäeag Pasefika ‘e Aotearoa

**“Kua tupu, kua aka. Kua toro te papa i Avaiki”
(Fäeag Māori Kuki ‘Āirani)**

Ia no’ sin muka, va’a mouena, ma fūag rī ne Avaiki forās kaļ.

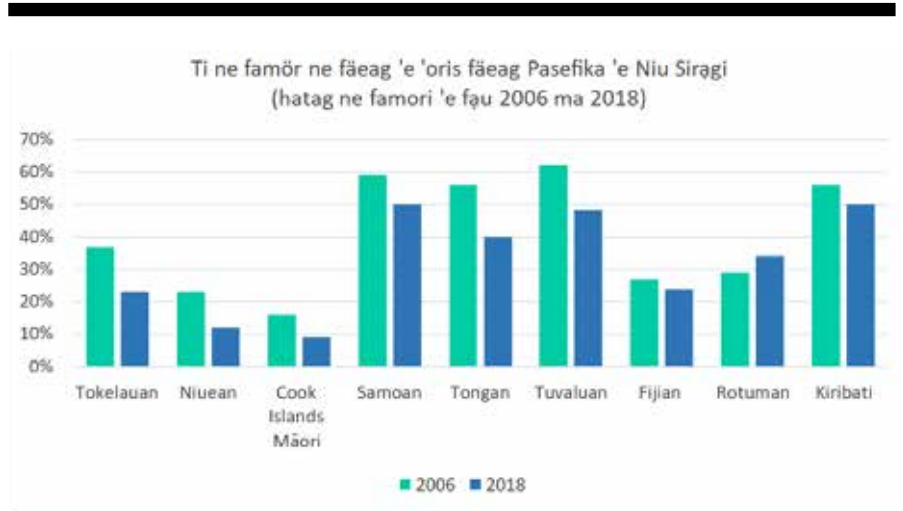

Pure’ag Pasefika tä muamuā’ākia garue ne mou se āf’āk ma put ne fäega kamata ‘e avat ne famör Pasefika hele’ mumuām se hanue te’is. ‘E ‘oris garue, ‘is pō ma räe se fup’āk ma kamata ne ut rakoag ‘on lä’riri’ pāu ma resön ne rak ne iof’āk se famör ma fäeag Pasefika, prokarām ‘e rētio ta, puk ma rogrog ne fā’ ‘e fäeag Pasefika, kato’ag ma so’ ne a’pumuā’āk fāiāu ma garue ne si’ ‘on famör Pasefika ma ‘oris maka ma ag fakhanua, ma kaugarueag rē rak tūtū ‘e laloag ne Aotearoa Niu Sirāgi. ‘Is räe tape’ ma se haiväeag ma a’pumuā’āk ne fäega ‘e ag fakrotu fak se Sapatō ‘on Lä’riri’i ma ‘e garue ‘on lelea’ ne fāiāu ka majāu se sa’ tē, sus ha’u, rē ‘uha ma se garue fakhanua fak se hagota ma ‘ol vaka. ‘On lelei ne rak’āk tē, rak tē, ma a’pumuā’āk ne fäeag ma ag fakhanua Pasefika ne ‘is räe ‘e terānit ‘e ‘ī pō ma sok ‘e rēko haïasoag tī’ ne pō ‘e pure’ag Pasefika.

Fäeag Pasefika te’is agtāu ma noanoa ma ökök ma’oi hün se a’a’es’ao’āk ne fäeag ‘eseat ma la haïfäeag ‘e ut ma’oi ‘e Aotearoa, ka ne fäeag Fifis ta te’is ‘ut ma kikia se muā ‘on a’es’ao’āki ‘e ut ma tēkæe ne hat la fūag rī se ‘os mata’ ma put ne ‘os fäeag Pasefika, fak se ‘os nohoga ma ‘os kaurotu. Aier ne ‘on a’a’es’ao’āk ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa Niu Sirāgi noh sok’āk ma kikia se muā, ka iā tī’ ke av a’a’es’ao’āk ke ‘e ut ‘i. Räe tēet ne kat a’pumuā’āk ra fäeag Pasefika ‘e ut ne tore täe hün ne ‘on ma’oi ne famör ne ‘inea la fäeag ‘e fäeag Pasefika tuk ma kikia se lopo ‘e fup famorit se fup famorit ma ‘e fäeag Pasefiāk ‘atakoa. Tēkæe te’is a’hele’ tape’ ma la ‘os pot ma ‘inea fak Pasefika la mao, ma ‘os rogrog ne av ta ma ‘os haïkaïnagag faktēmamfua la mao tape’ ma.

United Nations Education, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO) a’fūmou’āk vāh ne fäeag Pasefiāk he his, fak se fäeag Tokelau ta, fäeag Niue ta, fäeag Māori Kuki ‘Āirani ma fäeag Tuvalu, hat la agtāu ma okoki ka mafmaf la mao. ‘On fūaga, gat ma ke o’o’i ma fup famör mamfua tä a’mou a’sa’es’ao’āk ‘e fäeag ‘i, ka ne lä’riri’i a’es’ao’āk ma ke fäeag ta ‘e ‘oris nohoga. Ma’oit ‘e fup famör ‘i a’sū ke ‘e Niu Sirāgi, ka ne maf ne fiāk te’is haïla’oag ma tukut ‘e ‘oris a’es’ao’āk ma ‘inea ne fäeag Pasefika ‘e kaufamör Pasefiāk ‘atakoa. Väeag haïasoagat ‘e ‘on Tā (Annex 1) täe af’āk sio rogrog toton ma ‘amnāk ma foh ne mou se rē puer ‘on UNESCO ‘e rēko haïhi’āg ne fäega.

‘E av ne ‘is la väea lelea’ ne pō la fäeag ‘e fäeag Pasefika se ‘oris maf ne fāu, maf ne fiak ta a‘kokon’āk huag pāu, pō ‘e ne ‘e kaufamör ‘e ‘on rereg iris ne fāu 15 se lopo ne ‘inea la fäeag ‘e ‘oris fäeag ta gat ke pasān 7 ‘es ta

‘E fāu 15 ne ofiof, ma ‘on tuk ti’ut ‘e ma’oi ne famör ne pō la fäeag ‘e fäeag Pasefika, a’ti’ se’ ma se lelea’ ne pō la fäeag ‘e fäeag Toag ta – lea faka Tonga.

‘E av ne ‘is la väea lelea’ ne pō la fäeag ‘e fäeag Pasefika se ‘oris maf ne fāu, maf ne fiak ta a‘kokon’āk huag pāu, pō ‘e ne ‘e kaufamör ‘e ‘on rereg iris ne fāu 15 se lopo ne ‘inea la fäeag ‘e ‘oris fäeag ta gat ke pasān 7 ‘es ta.

Nōnō ka saḳior se kaufamör Pasefiak ‘atakoa, ‘on ma’oi ne lelea’ ne fāu 15 se lopo ne ‘inea la fäeag ‘e ‘oris fäeag Pasefiak ta mea‘mea’ pāu ma pō se’ ke pasān 16. ‘On mea‘mea’ ne lelea’

ne ‘inea la fäeag ‘e ta fäeag Pasefiket ‘e fup famorit se fup famorit kel’ākim ne kop la ma’on sal fo’ou la a’ti’ua ‘os ‘inea ‘e rēko ‘on pumuā ma ‘es’ao ne fäeag Pasefika se ‘os ag fakhanua, pure’aga ma māür fakmonē ne hanue te’is. La pō la tē te’is la soko, kop la ma ‘on ‘amnāk fakgarue ofrāut ne ös se maj tütü ne ‘os pure’aga la ḥiasoagan ‘os la a’mäür’āk ma put ne fäega.

Tēkæ ne tāöp 'on a'es'ao'åk ma sok'åk ne fäega

'Otomis hāifäegag ne a'sok ma pure'ag Pasefika kel'akim ne tēkæ his tä rē ma 'on a'es'ao'åk ma put ne fäeag Pasefika 'e Aotearoa tuk kikia se lopo:

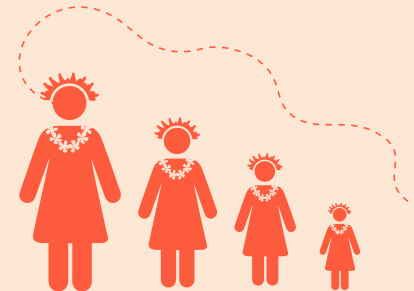

Ræ tēet ne fäeag Fifis ta tä fäegat ne famori kop la fäega e la 'ut se muā ka ālālum 'e rān te'is

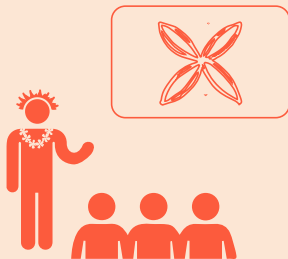
A'pumuā'åk ne fäeag Fifis ta

Ræ tēet ne kat a'pumuā'åk ra fäeag Pasefika

'On mea'mea' ne hāisok'ākiāg ne fäeag Pasefika 'e fup famorit se fup famorit

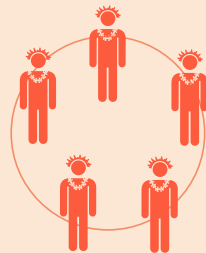

'On peak ne resön 'e ut rakoga ne a'sok 'e fäeag Pasefika

Resön ma puk ne a'es'ao'åk se rak ne fäega kat 'atakoa ra ne kat pō a'vavhiān ra

Garue ma 'amnāk ne fū'åk se pure'aga a'mou ös ke la ao potoa ta okokit ne soko ka kat ös a'vāh ra la tārīa ökōk ne pō la agtāum

'On noanoa ne sok'åk ne fup riri'i ma fup haharāgi se tēmamfuā ne pure'aga

'On mea'mea' ne ut ne säe ofrāu se famori la pō la a'sokoa rak'åk ne fäega

Noanoa ma fāiāk ne agtāum 'e a'sokoag ne garue te'is ka kat 'es hāiasoagat ra nāaf

Ræ tēet hūn se 'on noanoa ne fäega hūn se kāinag fäeag maj tūtū ne mou se ta fäeagat

‘On ‘es‘ao ma pumuā ne rako se ‘on a‘mäür‘āk ma a‘ne‘ne‘āk ne fäeag Pasefika

Rako täe ‘amnāk pumuet ‘e rogrog ne mou se famör Pasefika ‘oris forāu ‘e Pasefiāk ta se hanuā tū ka ne iā tatāu se’ ma se ‘os la a‘mäür‘āk ma a‘ne‘ne‘āk ne fäega. Aier ne ma ‘on famör rē rak ma famör puer ma‘oi ‘e ut rakoga ne muā‘ākia ma tākia garue te‘is, ka ne ‘e ut ma‘oi ‘e maj fak rako rogrog ma räe tēt ne hāiväega kel‘ākim ke ne fäeag Pasefika kat a‘pumuā‘āk ra ne kat hat ra la tē pumuet. Ka ne pure‘ag Pasefika noh sok‘āk ma kikia ‘oris mā ma pilifit ne rako la pō se’ ma la hāiasoag tī pāu se fäeag Pasefika la fup lelei ka muākmuāk.

La‘la’ lelei ne ut rakoag ‘on lä‘riri’ pāu (kōhanga Reo) ma ut rakoag ne a‘es‘ao‘āk ma rak‘āk tē ke ‘e fäeag Māori (kura Kaupapa Māori ma Wānaga) kel‘ākim ‘on lelei ne la agtāu se lä‘riri’ ma lelea’ haharāg ne rak tē ‘e kāinag sal ma ut rakoag tape‘i ‘e tēkæe ne mou se ‘oris mäür fak rako ma ‘oris vāh‘āk ne ‘oris rako. Tē te‘is a‘ne‘ne‘āk huāg ma kikia pure‘aga la iris la kamatan ‘oris ut rakoag ‘on lä‘riri’ pāu la rak‘ākia ‘oris fäega, ma ut rakoag ne a‘sok ke rak‘āk tē ‘e ‘oris fäeag ta, ne resön ne rak ne a‘sok hap ruā ‘e fäeag Fifis ta ma ‘e fäeag Pasefiket ma resön ne a‘sok ma ke ‘e ta fäeag Pasefiket ne hat ma af‘āk se resön ne mou se NCEA. Resön ne ös a‘lelei se rak‘āk tē ne la a‘sok ‘e ta fäeag Pasefiket ne la a‘sok hap ruā ‘e fäeag Fifis ta ma fäeag Pasefiket ma ‘on la a‘pumuā‘āk ne fäeag Pasefika ‘e ut tütü ne fäeag Fifis ta tä a‘es‘ao‘āk a‘fuamamāu e tāla ‘ut‘ākia se muā ‘os la rē a‘tatāu se lelea’ rak ‘atakoa ma la a‘hele‘uen lelei ma ālālumu se Aotearoa.

Väeag hāiasoagat ‘e ‘on Rua (Annex 2) täe af‘āk sio maf ne fiāk ma rogrog ne mou se lelea’ rak ne rak fäeag Pasefiāk ma rak tē ‘e ta fäeag Pasefiket kamata ‘e fāu 2000.

**Pasefika noh sok'åk ma
kikia 'oris mā ma pilifit
ne rako la pō se' ma la
hąiasoag ti' pąu se fäeag
Pasefika la fup lelei ka
muąkmuąk.**

‘Otomis garue nonojo ma hāikāinagagat ma pure‘ag Pasefika

Aotearoa Niu Sirāgi hat la hanuā Pasefiket ka ma ‘on vāeag pumuet la hāiasoagan fāeag Pasefika. Vāeag ma garue pumuā te‘is hūn‘āk se hāikāinagagat ne sok‘ākia Aotearoa se hanuā ma ‘ātmot tūtū ne Pasefiāk ta.

“Solesolevaki sa itakele ni duavata” (Fāeag Fit ta)

Hugag‘esea tā fūgg rī pumuet – tēag‘esea aire la noh fūmou ‘e av ne famori garue ag‘esea la a‘sokoa ‘amnāk ne kqu‘āk la a‘soko.

**'Amnāk fakgarue te'is
la hājasoag se fäeag
Pasefiak siav ne a'sok
tēkæe his ne af'āk sio 'e
væag hājasoagat 'e 'on
4. Fäeag 'i hat tape' ma
fäeag fak tēmamfua ne:**

Tokelau, Niue, ma Cook Islands

'E rēko fūag fak foh ne Tokelau, Niue ma Cook Islands, fäeag ne hanuā 'i hat la fäeag fak tēmamfua 'e laloag ne pure'ag ne Niu Sirāgi puer sin. 'E hanuā 'atakoa 'i, famör ne noh 'e 'ātmtot 'i fā' ma hat fak foh se Niu Sirāgi ka pō tape' ma la surum la noh pāu 'e Niu Sirāgi.

Fäeag ne hat la fäeag fak tēmamfua ne ta hanuet pār ka matā' fak foh 'e foh te'is United Nations Declaration of the Rights of Indigenous Peoples (2010). Foh te'is a'fūmou'ākia puer ma ne'ne' nonoj 'on famori kakāi ne hanue ta la a'māür'ākia, a'es'ao'ākia, putua ma hāsok'ākigen se fup famör ne tæe 'e muā 'oris rogrog fak tēmamfua, fäega, ag fakhanua, mā ma pilif fak'at fak tēmamfua, fā'fā' ne 'oris fäega ma 'oris rogrogo, hanuju, fāgi, maka ma kāinag tē tape'i (Væag 13).

'On ma'oi ne famör ne mou se kaupamör 'i ne noh 'e Niu Sirāgi tī' se' 'e ma'oi ne famör ne noh 'e 'oris 'ātmtotu ka ne tēkæe te'is aier tape' ma 'e rēko ma'oi ne famör ne 'inea la fäeag 'e fäeag fak tēmamfua ne hanuā 'i. 'On ma'oi ne famör Tokelau 'e Niu Sirāgi 'el se' ma la a' on (six times) 'on ma'oi ne famör ne tæe 'e Tokelau, ka famör Niue la a' saghulma-vaļ (18 times) 'on ma'oi ne famör ne noh 'e hanue te'is 'e iris 'e 'oris 'ātmtot ta, ka famör Kūki 'Āirani la a'hāk 'on ma'oi ne famör ne noh 'e hanue te'is 'e iris ne noh 'e 'oris 'ātmtotu.

Maj ne rako 'e hanuā fol 'i a'es'ao'āk 'e 'oris fäeag fak tēmamfua 'e tēkæe 'e 'on rereg, ka ne ma'oi ne resön

ne a'sok 'e rako a'sok ke 'e fäeag Fifis ta kamatam 'e avat ne lelea' rako mea'me'a. Maf ne fiāk ma rogrog ne mou se 'on ma'oi ne lelea' ne pō la fäeag 'e 'oris fäeag fak tēmamfua 'e 'ātmtot 'og kat tī' ra ka ne maf ne fiāk ne 'is pō kel'āk ne 'on ma'oi ne famör ne 'inea la fäeag 'e fäeag 'i tuk ma kikia se lopo, ka ne kat raksa' ra la fak se tukut ne 'is ræe 'e Niu Sirāgi. Hanuā 'i Niue ma Cook Islands ma 'oris maj fakgarue ne mou se Language Commissions, ne 'on'on garue te'is la hāigarueag la ao sal la a'ne'ne'ākia fäeag ta ma ma'op'ākia maj ma garue tütü ne iof'āk se 'amnāk te'is.

Sa'moa ma Toga

Sa'moa ma 'on hāikāinagagat ma Niu Sirāgi ne tū'āk sio 'e hanuā ne tore. Iā 'eseat ta 'es 'e Puk ne Hāikāinagag fak matanitū te'is: Treaty of Friendship ma Niu Sirāgi, ka ne hāikāinagag te'is kamatam 'e avat ne Sa'moa suaia puer fak matanitū 'on hanuā tū ma pō ma rēpuer fak matanitūen iā 'e fāu 1962. Puk ne Hāikāinagagat ne Sa'moa ma Niu Sirāgi a'fūmou'āk 'e av ta'ag hün'āk se 'oria la hāigarueaga, hāikāinagaga ma hāiputuga la pō la famör Sa'moa la 'atakoa'ākia 'amnāk ne fū'āk la 'ut'ākia 'oris māuri se muā. Fäega iā pumuā pāu se 'on la a'sok ne tēkæe te'is.

Toga ma 'on hāikāinagag pumuet ka roat ma Niu Sirāgi. La fak ma se famör Sa'moa, væag tī'ut 'e famör Pasefiak ne te'is 'e Aotearoa Niu Sirāgi hat la famör ne Toga – ka ne 'e kaupamör ruā 'i, 'el se' ma la pasān 50 ne 'oris famör 'atakoa 'e rān te'is noh ke 'e Aotearoa Niu Sirāgi.

Fäeag Sa'moa ta ne fäeag Toag ta ta'ag fäeag mumuā 'on ma'oi ne famör ne noh 'e Sa'moa ne 'e Toga.

‘E fäeag siḡ ne ‘amnāk fakgarue te‘is iof‘āk sin ma ḡiasoag, kaufamör ruḡ ‘i tā ne‘ne‘ se‘ ma ‘oris fūḡ rī ne mou se ‘oris fäega ka ma‘oi se‘ ma ‘oris famör ne ‘inea la fäeag ‘e ‘oris fäega. Aier ne kat ‘es rogrog ma maf ne fiḡ ma‘oi ra ne leum ‘e ḡākior tē, ka ne aier‘āk ne ‘on ma‘oi ne famör ne ‘inea la fäeag ‘e ‘oris fäeag fak tēmamfua la ‘el se‘ ma la tataḡuen ‘e ‘oris hanuḡ noho ma ‘e hanuḡ tū ‘e vasa. Ka ne tēkæ te‘is kat pō ra la a‘ḡaunoa‘āk ‘e rēko noanoa ne agtḡu se hanuḡ Pasefika ne has‘āk la hanuḡ ‘i la jen la ār se hanuḡ fifisi ‘e ‘oris rē pure, aga ma rērē ma ‘e ‘oris a‘pumuḡ‘āk ne fäeag Fifis ta la fäegat ne famori kop la a‘es‘ao‘āk la pō lelei ka ḡḡalum. ‘E Sa‘moa, ‘oris a‘pumuḡ‘āk ne fäeag Fifis ta ‘e rak‘āk tē se lelea‘ rako ‘e ut rakoag ne primary ta tæ tāöp ‘oris pō la rak a‘lelei ma ‘inea a‘toton ne fäeag Sa‘moa ta ‘e avat ne iris kat seminte rak ra fäeag Fifis ta, ma tæ ‘on‘on rak‘āk ma rak ne fäeag Sa‘moa ta kat pō ‘e ra la a‘ḡok a‘lelei. ‘E tēkæ ‘esea ma, ‘on ma‘oi ne kaunohoag ‘e Toga ne a‘pumuḡ‘āk ma a‘mah‘āk ke rak ne fäeag Fifis ta, ‘e rēko ta‘ag fäegat ne a‘es‘ao‘āk ofraḡ ‘e rān te‘is, ‘ut ma kikia se rere, ma ‘on fūḡa fäeag Toag ta tuk ke se fa‘ ‘on fūfū, ma ‘on a‘pumuḡ‘āk, ma famori ‘oris ‘inea ne la fäeag Toag ‘e ‘oris ‘atmot ‘e Toga.²

Tuvalu, Rotuma, Fiti, ma Kiribati

Hanuḡ ne tore ne ‘oris fäeag fak tēmamfua pō ḡiasoag ‘e ‘amnāk fak garue te‘is (Strategy) ma ‘oris kaḡinag ḡaikḡinagagat ma Aotearoa ka ne se hanuḡ ‘e ‘on rereg ḡaikḡinagag te‘is kop ma kat a‘fūmou‘āk fak matanitū ra ne kotā kamat se‘ ‘e faḡ his ne ofiof. Tuvalu ma ‘on Puk ne ḡaikḡinagag fak matanitū ma Niu Sirḡi – Statement of Partnership

– ne af‘āk tēkæ tūtū ne hanuḡ ruḡ ‘i la ḡaḡarueag sin³ ka Rotuma, ne hat fak matanitū se pure‘ag ne Fiti, kat ‘es ra ta Puk ne ḡaikḡinagag fak matanitū ma Niu Sirḡi, ka ne famör Rotuma ‘e Niu Sirḡi ‘ut ma kikia se muḡ ‘oris ḡaḡarueagat ma maj tūtū ne matanitū ta ma ‘oris rogo ‘e maj ofraḡ ne hanuḡ te‘is.

Fiti hat la pure‘agat ‘e matanitū Rānrān ta ma hele‘ ‘e faḡ 1970. Fiti ma Niu Sirḡi ḡaikḡinagag ma roa pḡu ‘e tēkæ ne mou se ḡaikḡinagag fak tēmamfua, mane‘a, pesnese, matḡuḡ ne hanua, ḡiasoag fak pālimen ma matanitū, jenjen ne lḡ ta ma COVID-19. Fiti ḡaisok‘ḡikḡ tape‘ ma se Aotearoa ‘e sal fak pesnes te‘is two-way trade ma ‘e ḡaḡarueagat la ḡaiputugen maj ne mou se forḡu kel hanua, kaupelu, māür fakforo, ma rako. ‘Amnāk fakgarue fak matanitū te‘is Fiti 4-Year Plan ne fa‘um ‘e Ministerī ne ḡaikḡinagag ma Rē Pesnese ma Hanuḡ tū (Foreign Affairs and Trade) af‘āk ma kel‘āk tape‘ ma ḡaikḡinagag ne‘ne‘ te‘is ne kamatam ‘e faḡ-saghul his ne ofiof.

‘E laloag ne ‘amnāk ma garue ne fū‘āk se Pacific Reset, Niu Sirḡi ‘ut‘āk ma kikia se muḡ ‘on ḡaḡarueagat ma Kiribati la putua ma ḡiasoagan hanue ta‘ag. Ta ‘amnāk fakgarue faḡ häket osim la ḡiasoagan famör Kiribati la ‘ut‘ḡkia se muḡ ‘oris māür fakforo, ma rako, ma ‘oris pō la ḡaria ökök ne la agtḡum.⁴

Kamatam ‘e avat ne Tuvalu pō ma væ ma rēpuer fak matanitūen iḡ ‘e uḡ ne faḡ hifaghul ma fuma ta (mid-1970s), fäeag Fifis ta ‘ut ma kikia se muḡ ‘on a‘pumuḡ‘akit ma a‘mah‘akit. Famori ‘oris pō la fäeag Fifis a‘lelei hat la tē pumuet se ḡifäegagat ma hanuḡ tū, ma fäeag Fifis ta a‘es‘ao‘āk a‘ti‘ ‘e pesnese ma ‘e maj fak matanitū⁵. Aier ne fäeag Fifis ta ma fäeag Tuvalu rak‘āk ‘e ut rakoga, ka ne fäeag Fifis ta tā a‘es‘ao‘āk a‘fuḡmamḡu se rak‘āk

tē ‘e kilas 4 ta se rere⁶. Aier ne ma‘oi ne famör ne ‘inea la fäeag ‘e fäeag Tuvalu noh ke ‘e ‘oris hanue noh ta, ka ne mamḡ ne pō la agtḡum ‘e reko jenjen ne lḡ ta (Climate Change) kop ma la hele‘ ‘e tēkæ het ne famori kop la rou ‘oris hanuḡ noh ta la ‘ut se ta hanuḡ hoi‘ḡkit ma kotā la hele‘uen la ma‘oi ne famör ne pō la fäeag ‘e fäeag Tuvalu la noh ke ‘e vas ta.

Ma‘oi ne famör ne pō la fäeag ‘e fäeag Fit ta noh ke ‘e Fiti, ka ne fäeag Fifis ta tæ fäegat ne a‘es‘ao‘āk a‘fuḡmamḡu e. ‘Inea ne tes tæ foh lamlam pḡu ne matanitū ta (Constitution) af‘āk ma rē tataḡ se fäeag Fit ta (i-Taukei), fäeag Rotuḡ ta, fäeag ‘Intiḡ ta ma fäeag ‘on lelea‘ Pasefika ma lelea‘ helav ne noh pḡu ne kotā forḡum se hanue ta (Constitution of the Republic of Fiti, 2013, p.1). Tæ ma ‘on kokonot ne nōnō ka kat ‘es puk ma resōn ra fā‘ ‘e fäeag Fit ta ma kal roa ra ka fäeag ta tæ la mafmaf la mao pḡu. Gargarue ne maj ne rako ‘e Fiti ma Rotuma a‘ḡok a‘ti‘ ke ‘e fäeag Fifis ta ka ne foh fak matanitū ne fū ‘e ‘on ‘ihete‘ tāöp pḡu a‘es‘ao‘āk ne fäeag Fit ta ma fäeag Rotuḡ ta ‘e ut ‘e ‘on rereg fak se ‘e Pālimen ta.

Fäeag Kiribati ma fäeag Fifis ta af‘āk fak foh la a‘es‘ao‘āk ‘e Kiribati, ka ne fäeag Fifis ta tā a‘es‘ao‘āk a‘fuḡmamḡu ‘e taon puer ta Tarawa. ‘E faḡ 2010 ‘el se‘ ma la famör 95,000 ne faḡ 3 se rere noh ‘e Kiribati ka sir‘āk ‘e pasān 90 ‘e famör ‘i pō la fäeag ma fā‘ ‘e fäeag Kiribati. Rako kamat ke ‘e fäeag ne hanue ta ka foh fakgarue ne maj ne rako a‘mah‘āk la fäeag Fifis ta tāla a‘es‘ao‘āk se rak‘āk tē ‘e kilas 3 ta se rere. La fakmā se Tuvalu, ma‘oi ne famör ne pō la fäeag ‘e fäeag Kiribati noh ke ‘e ‘oris hanue noh ta ka ne mamḡ ne pō la agtḡum ‘e reko jenjen ne lḡ ta (Climate Change) kop ma la a‘hele‘uen la ma‘oi ne famör ne pō la fäeag ‘e fäeag Tuvalu la noh ke ‘e vas ta.

Pär ma mata' ne fäeag faktēmamfua hat la 'ot nonoj fak famorit

'E foh ofraū ne rān te'is (Väegat 'e 'on 27 ne foh te'is International Covenant on Civil and Political Rights) ma 'e väegat 'e 'on 20 ne New Zealand Bill of Rights Act, Niu Sirāgi ma 'on garue nonojot la a'sok se famör Pasefika ma 'oris fäeaga 'e rēko iris hat la kaūfamör mea'mea' ne hanue te'is. Foh ta rak'ākim ne iris ne mou se kaūfamör mea'mea' ne Aotearoa Niu Sirāgi kal pō ra la mät fak foh 'e a'es'ao'āk ne 'oris fäeag ta.

Väegat 'e 'on 29 ma 30 ne foh te'is United Nations Convention on the Rights of the Child a'mah'āk 'on pumuā ne ag fak hanua se fupfup lelei 'on ta le' mea'mea' het ma se 'on māūr lelei. Väeag 'i a'fūmou'āk ne lä'riri' noj la pō la a'es'ao'āk 'oris fäeag ta ma ne rak'āk tē ne a'sok se lä'riri' 'atakoa nonoj la faktē'āk ag fakhanua, ma fäeag ma tē ne pumuā se le' ta ma 'on kaūnohoag ta. Väegat 'e 'on 2 ma 3 fas'āk ne tēkæe ne la lelei se lä'riri' tā nonoj la a'pumuā'āk 'e tē tūtū 'atakoa ma ne iris nonoj la māūr ka sari 'e ag raksa' ne la a'tū'āk ne fesiā'āk iris 'e reko 'oris fäeag ta ne ta tēkæe tū hoi'āk.

Image from Pacific Underground and Auckland Theatre Company's co-production of Dawn Raids by Oscar Kightley, 16 August – 3 September. Photo: Ross Brown.

A'pumuā'āk ne fäeag fak tēmamfua 'e tēkāe
ne mou se jenjen ne lāg ta (climate change)

Ka uka ma mea, ti uku aki e ulu (Fäeag Niue ta)

*Nōnō ka la noanoa, 'äe se araruā – 'e av ne ta tēet la rēag noanoa, kamat la rue 'e rēko huā
lā a'riri' se muā iā lelei se' 'e noh fūmou fakase ta tupu'et.*

Jenjen ne lāg ta (climate change) tæ tēkæe ti'ut ne pō la mane'ākia māūr, ma noh pār, ma māūr ne'ne' lelei 'on famori 'e Pasefiāg ta. Pefā' ma mamāg ne pō la agtāum la tæ se famör Pasefika 'oris ag fakhanua, ma 'oris fäega, ma 'oris hāisok'ākiget se pear ta ma se 'oris noh pār ka ū 'e rān te'is. Mamāg ti' se' ma se hanuā fak se Tokelau ma Tuvalu ne oris pera kat lamlam'āk ti' ra 'e sās ta ma ne pō se' ma la agtāu ökök ne famori kop ma ke la rou 'oris 'ātmotu nōnō ka ta garue ti'ut kal a'sok la ao potoa jenjen ne lāg ta.

'E tēkæe te'is, 'is kop la fe'en 'e 'os la hāigarueaga 'e Aotearoa la a'sokoa 'os garue nonojo la hāiasoagan 'amnāk te'is, ka 'eagke 'ea 'e tēkæe ne la ao potoa 'on hūn ne jenjen ne lāg ta, ka la hāiasoagan la āf'ākia ma putua fäega, ma ag fakhanua ma garue fak Pasefika.

'Os 'āiröt'ākiget la hanuā noh Pasefika la sok'āk ma kikia se mua 'oris fupfup ma māūr lelei; ka iā tē pumuet la Aotearoa, ne hat la hanuā Pasefiket ne 'ut ma kikia se muā 'on ma'oi ne famör Pasefiāg ne noho e sin, la utut ne fäeag ma ag fakhanuā fak Pasefika la āf'āk, ma a'pumua'āk ma māūr lelei ka fup muākmuāk.

Photo: Ugas Lens

**‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūag Rī:
‘Amnāk fakgaruet ne la ‘ut‘ākia ma hoa‘kia
‘is se muā**

**‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi,
‘Os Fūag Rī: Rāe Tē**

**Fäeag Pasefika ‘oris la fup lelei ma
muākmuka tāla a‘hele‘ua aļalumu
ma lelei se Aotearoa**

‘E fāu 2018, ‘e vahiḡ ne ta sākior tēet ma hāifäegagat ne a’sok ma sir ‘e famör Pasefiḡk 2,500 ma pure‘ag ‘e ut tütü ne Aotearoa Niu Sirḡgi, Ministerī se Famör Pasefika fup‘āk sio Lalanga Fou, ne af‘āk sio räe tē ma ‘amnāk ne la mou se famör Pasefika ‘e Aotearoa Niu Sirḡgi. ‘Amnāk mumuḡ ne Lalanga Fou la a’sok la fäeag Pasefika, Ag fakhanua ma famori ‘oris ‘inea ne iris sok‘āk a’lelei se muḡ ka ne tē ‘i la a’pumuḡ‘āk ka hat la koroa pumuḡ ‘e Aotearoa Niu Sirḡgi.

On la ‘atakoa‘āk ne ‘amnāk te‘is la hāiasoag a’ti’ pḡ se ‘amnāk tütü ne mou se Lalanga Fou – pure‘ag Pasefiḡk ne fup lelei ka muḡmuḡ, famör Pasefiḡk ne mäuḡ ne‘ne’ lelei ka vahiḡ la ṡaria noanoa ne agṡaum, ma fup haharḡg Pasefiḡk ne huḡg toa’, mäuḡ lelei ka vahiḡ la ṡaria noanoa ne la agṡaum.

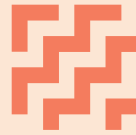
‘Amnāk fakgarue te‘is (Strategy) la a’es‘ao‘āk ‘e sal ne hün‘āk se a’ne‘ne‘āk ma ‘atakoa‘āk ne fäeag Pasefika la hele’ la fūḡ rī ne mäuḡ lelei ‘on famör Pasefika. Garue ta la iof‘āk a’ti’ se fäeag Pasefika, ka ‘amnāk fakgarue te‘is aier‘āk ne ma ‘on hāiḡainagagat

ne hāisok‘ākigen fäega, ag fakhanua ma famori ‘oris ‘inea ne sei iris, ka ne ‘amnāk‘āk la ‘ut‘ākia fäeag Pasefika se muḡ pō ‘e väeag pumuet ne fäeag ‘i ‘es ‘e mäuḡ lelei ‘on famör Pasefika. Aier ne kat af‘āk ra ‘e filo’ ne ‘amnāk fakgarue ta, ka ne garue te‘is la iof‘āk se fäega ma ag fakhanuḡ fak Pasefika ma famör Pasefika ‘oris ‘inea ne sei iris.

La fakmā se ‘os tēmamfua, ‘amnāk fakgarue te‘is ös ‘e sal ‘akmam‘oit ne rē a’häe a’lelei se ‘on la hāigarueagat la hāisok‘ākigen garue tütü ne iof‘āk se fäeag Pasefika ‘e pure‘ag Pasefika, matanitü ta ma ‘e maj ofṡau. Räe tē ma ‘amnāk fakgarue ne ös ma sui‘āk a’taf tāla hāiasoagan la hāigarueag ‘elet ka ne‘ne’it la hāisok‘ākigen famori, ḡugarueag ma maj tütü. Te‘is sal lelei pumuet ne la a’hele‘uen la fäega ma pure‘aga la mäuḡ lelei ka fup muḡmuḡ, ma Aotearoa la ḡalūm.

‘Amnåk pumuā fol ne ös la ‘ut‘åkia se rere a‘es‘ao‘åk ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa

‘Inea ‘on pumuā ma ‘es‘ao ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa

‘E Aotearoa, famori a‘pumuā‘åk ke fäeag Fifis ta, ka a‘mou fesiā‘åk fäeag fak tēmamfua ‘e rēko rāe tētē ne ta‘ag fäegat ne ‘it la pō tē lelei. Rāe tē te‘is tæe se a‘a‘es‘ao‘åk ne fäega ‘e pure‘ag Pasefika ka rē ma a‘es‘ao‘åk ne fäeag Pasefika tuk se lopo.

‘On la pō la fäeag Pasefika la mǎūr lelei ka fup muākmuka, ‘is kop la jen rāe tē ‘on famör Pasefika ma famör tū ‘e Aotearoa la rāe ma ‘inea ‘on lelei ne fäeag Pasefika ‘on la mǎūr lelei ka fup muākmuka la ‘es‘ao se mǎūr lelei ma pō tē lelei.

Tēkæe te‘is kop la ma ‘on ‘amnåk hāihī‘āg la a‘ti‘ua ‘inea hūn se ‘on lelei ne pō la a‘hele‘um ‘e a‘es‘ao‘åk ne fäeag Pasefika se maj ne mǎūr fakforo, maj ne rako ma mǎūr lelei; ma ‘on la a‘vavhiān ne te‘ ne ut tūtū ne fäega la a‘fāi sin, fäeag‘åki, taf ka ‘inea toton ma a‘pumuā‘åkia.

A‘ne‘ne‘åkia sal ne la hāiasoagan ma resön ne ös se rak ne fäeag Pasefika ma se rak‘åk tē ne a‘sok ‘e fäeag Pasefika

‘E rēko ökök ma noanoa ne agtāu se fäeag Pasefika, iā tē pumuā airet la ‘e avat ne ‘os la a‘pumuā‘åk ne fäeag Pasefika la ‘ut se rere ma famori kamat rē a‘hæe la rako ta fäeag Pasefiket, ne ‘is ma ‘os sal ma resön iātiāt se irisa la rako fäeag ta, ‘inea ne tes tæe ‘ot fū potsusunut ma ‘ineat la fäeag ‘e fäeag ta‘ag.

Famori la pō se‘ ma la rak la fäeag ‘e ta fäeagat ‘e resön ne a‘sok ‘e ut rakoga, ne ‘e kilas ne a‘sok ‘e pure‘aga, ‘e laloag kaunohoga ‘e famör mamfua ne ‘e salat ne la tūnā‘ia tēkæe ‘atakoa ‘i. A‘ne‘ne‘åk ne sal ne la rako fäeag Pasefika ma rak‘åk tē ‘e fäeag Pasefika kop la ma ‘on av ma hāiasoag fakmonē væe ma nā se ut ma tēkæe ‘atakoa ‘i la osia ma fū‘åkia resön ma hāiasoag ‘es‘ao ka lelei ne sæe ofrāu se famori la ‘ut‘åkia rak ne fäega se muā.

Famör Pasefika a‘mou a‘fāi fäeag ne agtāu ma ag ne kel‘åkim ne ‘oris fäeag Pasefika ‘es‘ao ma a‘pumuā‘åk ma ke ‘e ‘oris nohoga ma rī rotu ka ‘eagke ‘ea ‘e ut tūtū ne tore. Iā ‘eagke ‘ea tēkæet ne la ao pot ma ‘e ‘os la ‘inea

Osim tēkæe ma ‘amnåk ne fäeag Pasefika la pō la a‘es‘ao‘åk a‘fuamamaū e sin, ma ‘e ut ma‘oi hoi‘åk

ma rak‘åk ne ‘on pumuā ne fäeag Pasefika, ‘is kop la ma ‘os garuet a‘sok la sæe tēkæe ma ut tūtū ne fäeag Pasefika la pō la a‘es‘ao‘åk a‘fuamamaū e.

Hat tape‘ ma ‘os la ræe, ma a‘fāi, ma fäeag ‘e fäeag Pasefika ‘e maj ne rako, ut garueaga, kaū mane‘a, pure‘aga, maj ma kaūgarueag fak matanitū, ma ‘e maj ne foar nusu ma rogogo, ma maj ne mou se maka, pān tē ma garue ne si‘u. Tēkæe te‘is tāla ‘ut‘åkia se muā ma a‘ne‘ne‘åkia ‘on pumuā ne fäeag Pasefika ‘e ut tūtū ‘e Aotearoa.

‘Amnāk ti’ fol ne la muā’ākia garue ma hāiasoag fakmonē ne la a’sok ‘e muā

Te Tiriti o Waitangi

‘E ‘on la a’sok ne ‘amnāk fakgarue te’is Strategy, ösös ne garue, rē pure ma sākior tē ma a’lelei’āk ne sal fakgarue tāla a’sok ‘e salat ne maj ma famör puer ‘on famör Māori la pō la ‘es väeag sin la pō la ‘is la rak tē, ma faktē’āk ma hāiasoag la sikia garue ne mou se ‘on a’ne’ne’āk ne fäeag Māori tape’ ma.

Väeagat ‘e ‘on rue ne Te Tiriti fakne’ne’ ‘on la matā’ ma pār ne koroa pumua, a’ti’ se’ fäeag Māori. ‘Os fūāg fak forāu ne helavat ne hāisok’ākigen ‘is se ‘amnāk ne Te Tiriti tae nā sio ta sal fakgaruet la pärea fäeag fak Pasefika. Väeagat ‘e ‘on folu ne Te Tiriti (Oritetanga) iof’āk se ‘on la rē a’tatāu se famör Māori ma famör helav ne leu fakmurim se hanue te’is. Ka nōnō ka fūfū fak mūr ma fakmonē ‘on famori la noh hāitūtūāg la’ mo ma ‘on fūāga ‘amnāk te’is kat seminte a’sok ma ‘atakoa’āk ra.

‘Os la väe av ma koroa la hāiasoagan fäeag Pasefika tā väeag pumuet ‘e ‘os la pār ne fäeag ‘i ne hat la koroa pumuā ‘e Aotearoa, ma se ‘os la hāiasoag ne famör Pasefika la mūr lelei, ma ne’ne’ fakfor, ma pō garue lelei ka vāh’āk iris, ma agtāu ma tē lelei ne rē a’tatāu se famör ‘atakoa ‘e Aotearoa. Tēkäre te’is a’sok ‘amnāk ne fū’āk se Te Tiriti.

Hāigarueaga

Fäeag Pasefika kop la pō hāiasoag kamatam ‘e fūāg ma tēkäre lamlam ofrāu hele’ se kahunohoga ‘e laloag pure’aga. Hāiasoag fakgaruet ne la a’sok a’tatāu ‘e maj tūtū ne matanitū ta la a’ti’ua ‘on ma’oi ne famör ne fäeag ‘e ta fäeag Pasefiket, ma ‘on a’es’ao’āk a’fūāmamāu ma a’pumuā’āk ne famör ‘i la tē pumuet ne kop la sok ‘e ‘on ‘ihete’.

Rogrog ne pōam ‘e sākior tē

‘Otomis sal fakgarue ne la a’es’ao’āki tāla a’sok la rē puer ‘atakoa ne la hāiasoag se fäeag Pasefika ‘e hanhap fakmonē ma garue tūtū ne la a’soko, la hün’āk se roggrog ma maf ne fiāk ne pōam ‘e sākior tē ne poto a’soko, ma se sal fakgarue ne la lelei ka ‘es’ao. Tēkäre te’is hat tape’ ma ‘on la ‘inea toton ne väeag tūtū ne mou se a’mūr’āk ne fäega: fūāga, a’pumuā’āki, sok’āki, fäefäega ma fā’fā’i ma a’es’ao’āki (Sākior se Väeag Hāiasoagat ‘e ‘on 3 - Annex 3)^{7,8}

A'mäür'ąkia | A'ne'ne'ąkia | Sok'ąkia

Sal fakgarue ne ös ma iof'äk se fäeag tütü

Fäeag Pasefiäk siäv ne 'amnäk fakgarue te'is (Strategy) fä' ka hāiasoag sīn tütü 'e 'oris pā 'ese, ne'ne'i, ma noanoa. Aier ne 'amnäk fakgarue te'is la muḡ'ākim 'e ta rāe tē ma garue ofrāut, ka ne tāla osimea sal fakgarue ne la iof'äk ka āf se fäeag 'on pure'ag ma kḡufamör tütü.

La hāiasoagan tēkæe te'is, fäeag 'i ma'op'äk ma häe'äk se laloag ne filo' fakgarue fol ne af'äk sio se lopo. Väeväe ne fäeag 'i hün'äk se 'on fūfū ne fäega 'e 'on 'ihete', 'on ma'oi ne famör ne hat la 'on'on fäeag ta ma 'oris hāikāinagagat ma Aotearoa. Rogrog ne mou se 'on väeväe ne fäega se laloag ne filo' fakgarue 'i tæe af'äk sio se väeag hāiasoagat 'e 'on 4 (Annex 4).

A'NE'NE'ĀKIA 'ON LA HÖL'ĀK MA SOK'ĀK NE FÄEGA

Fäeag Sa'moa ta

Fäeag Toga ta

Kḡufäeag te'is häe'äk sio fäeag ne 'es lelea' ma'oi ne hat se 'oris kḡufamör ta, ma ne 'es famör ma'oi ne pō la fäeag 'e fäeag ta, ka ne 'on ma'oi ne famör ne pō la fäeag 'e fäeag 'i tuk ma kikia se lopo ma ne fäeag 'i kat hāisok'ākiāg a'lelei ra 'e fup famorit se ta fup famorit. Kḡufäeag te'is a'pumuḡ'äk 'e garue ma 'amnäk ne iof'äk se sasap ma a'ne'ne'äk ma sok'äk ne fäega.

A'MÄÜR'ĀK A'MIJ

Fäeag Tokelau ta

Fäeag Niue ta

Fäeag Māori Kūki Āirani

Kḡufäeag te'is häe'äk sio fäeag ne mafmaf la mao ka lamlam se' 'on mamḡ ne fäeag ta la mao pḡu, ma mea'mea' famör ne pō la fäeag 'e fäeag ta, ma fäeag ne kat hāisok'ākiāg a'lelei ra 'e fup famorit se ta fup famori, ma fäeag ma kḡufamör ne ma 'oris hāikāinagag ne'ne' fakfohot ma Aotearoa Niu Sirāgi. Niu Sirāgi hat tape' ma la hanuḡ 'on lelea' ma'oi ne hat la 'on'on fäeag ne hat se kḡufäeag te'is. Kḡufäeag te'is a'pumuḡ'äk 'e garue ma 'amnäk ne la a'mäür'äk mijia fäega.

HĀIASOAG SE GARUE 'ON PURE'AGA LA A'MÄÜR'ĀKIA MA A'NE'NE'ĀKIA MA SOK'ĀKIA FÄEGA

Fäeag Tuvalu

Fäeag Rotuam ta

Fäeag Fit ta

Fäeag Kiribati

Kḡufäeag te'is häe'äk sio fäeag ne kat 'es lelea' ma'oi ra ne hat se 'oris kḡufamör ta, ma fäeag ma kḡu famör ne kop ma la tütü 'oris hāikāinagag fakfohot ma Aotearoa Niu Sirāgi. Kat ma'oi ra 'iris ne a'sū 'e Niu Sirāgi ka tütü tape' ma noanoa ma mamḡ ne agtḡu ma fäega.

‘Amnåk Fakgarue

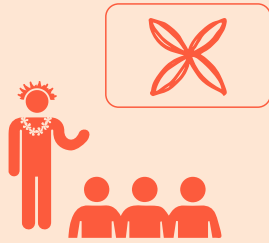
‘Amnåk Fakgarue ofråu ne mou se Fäeag Pasefika se Matanitū ta (Pacific Languages Government Action Plan)

Pure‘ag Pasefika tā ‘on‘oris, ma muā‘ākia ma fā‘ua ‘oris fäega; ka ne matanitū Niu Siråg ta ma maj his ‘e matanitū ta ma ‘oris garue pumuet la a‘ok la fup‘ākia ma ‘atakoa‘ākia tēkæ ne la hāiasoagan fäeag Pasefika la fup lelei ka muākmuāk. Fakmā se la‘la’ ne garue ne mou se a‘māūr‘ākiāg ne fäeag Māori, ‘on lelei ne pō ma garue ne a‘ok ‘e

pure‘ag Pasefika la pärea ‘oris fäega sok‘āk ma kikia ‘inea ne tese ne kat ‘es hāiasoag fak matanitū ra. ‘Amnåk fakgarue te‘is ao sal la pot‘ākia tēkæ te‘is ‘e ‘on la a‘es‘ao‘āk ne hāigarueaga, hāiāf‘ākiga ma hāi‘ioaga ‘e sal fakgarue ta. ‘Amnåk te‘is Community Action Plans, ne fup‘āk ag‘esea ma pure‘aga tāla fūāg rīt ne la kamatan ‘amnåk ofråut ne mou se Pacific Languages Government Action Plan.

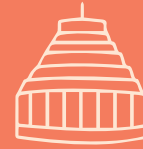
‘Amnåk fakgarue ta (Strategy) tæ af‘āk sio sal fakgarue ofråu ma tēkæ tūtū ne la garue sin, ka ne la a‘fo‘ou ‘e te’ ne fāu la kel‘ākia hāiasoag fakmonē ma garue ne matanitū ta la a‘ok la hāiasoagan ‘Amnåk Fakgarue ta (Strategy). Tēkæ te‘is la muā‘ākim ‘e Ministeri se Famör Pasefika ma la hāigarueag ma maj tūtū ne matanitū ta.

Pacific Languages Government Action Plan la iof‘āk se maj tūtū ne matanitū ta, maj ne rako, maj ne foar nusu ma rogogo, ma maj ne hāikāingag‘ākia matanitū ta se hanuā tū. ‘E ut ma tēkæ ma‘oi ‘i, la ma‘on maj fak matanitū ta la ‘es puer sin ka la ma‘on ministā la matā‘ua rē puer ne mou se vāeag fakmonē ma hāiasoag ne mou se tēkæ ta‘ag. Aier ne ‘Amnåk Fakgarue ofråu te‘is iof‘āk ke se garue ofråu ‘on matanitū ta (macro language planning), garue ‘i la tæ se ut ma tēkæ tūtū ne kop ma kat hat fakfoh ra se matanitū ta, fak se rako, ma maj ne foar nusu ma rogogo, ma hele‘ tape‘ ma ‘e tēkæ ne ‘eagke maj fak matanitū, fak se kāunohoga ma pure‘aga (micro language planning). Rē puer, ma foh fakgarue, ma sal fakgarue ne pō la a‘es‘ao‘āk ‘e maj tūtū ne hat se matanitū ta tæ af‘āk sio ‘e lopo.

Rako

- Faki’oag fak rako, fak se NCEA
- Te Whāriki ma Resön ne Rako ‘e Niu Sirāgi
- ‘On potsusun ne resoni ma famör rē rako se Rak’āk ne Fäega
- Sal fak rak ma resön ne a’sok ‘e fäeag fifis ta ma ta fäeag hoi’akit ne a’sok ma ‘e ta fäeag Pasefiket
- Väeag fakmonē la hājasoagan rak’āk ne fäega
- Resön ma rak’āk tē ne iof’āk se famör mamfua ma pure’aga
- Rogrog ma hanuj fak tēmamfua ma ag fakhanua
- Sal fakgarue ne hün’āk se pot faktēmamfua

Matanitū ta

- Foho
- Väeag fakmonē ma hājasoag fakgarue (hat tape’ ma se garue ne ‘a a’sok ‘e laloag pure’aga)
- Väeag fakmonē ma hājasoag fakgarue la hājasoagan sākior tē
- ‘Amnāk fakgarue ma hājasoaga ‘e maj fak matanitū ‘e pure’aga
- Hāiväeag ne rogrog ne mou se ‘amnāk ‘i (‘e pure’ag Pasefika ma ‘e pure’ag ofraū)
- Aga ma gargarue ‘on famori ‘e maj tūtū ‘atokoā ne matanitū ta

Foar ne Nusu ma Rogrogo, ma Maka ma Garue ne Si’u

- Väeag fakmonē ne iof’āk la a’es’ao’āk pāu ma se tē Pasefika
- ‘Amnāk fakgarue ne iof’āk se tē Pasefika
- ‘Amnāk fakgarue se fäeag Pasefika
- A’es’ao’āk a’fuamamaū ne fäeag Pasefika
- ‘Amnāk fakgarue se foar ne Nusu ma Rogrogo la hāisok’ākiāḡ ma famori

Hāikāinagaga ma Hanuā tū

- Hāikāinagagat ma hanuā Pasefika
- Hāiväeag ne koroa ma hājasoag fakgarue
- Garue ag’esea ma rak ag’esea ne tē
- Hājasoag fakmonē se hanuā tū

‘Amnåk fakgarue ne mou se Fäeag Pasefika ‘e laloag Pure‘aga (Pacific Languages Community Action Plan)

Pure‘ag Pasefika kop la rē a’häe ma rē purean ne ‘on la la’ lelei ma fup muḡmuḡ ne fäeag Pasefika la kelkeleag tapen. Väeag pumuet ‘e ‘Amnåk fakgarue (Strategy) te‘is mou se pure‘ag ma ḡunohoag Pasefika la muḡḡkia garue ne ös se a‘mäür‘åk ma a‘ne‘ne‘åk ne fäeag Pasefika, ka ne la faktē‘åk ma ḡiasoag se tēkåe te‘is. Iris täla ‘inea ne ḡainag garue tes ‘atama täla ‘es‘ao ka ‘es fūḡ se ḡunohoga ma pure‘aga. Matanitū ta ma ‘on garue nonojot la ḡigarueag ma pure‘aga, la ḡiasoagan ‘oris garue ma aier‘åkia ma fa‘ua ‘oris rē pure.

La ḡiasoagan ‘amnåk te‘is la sok, Ministerī se Famör Pasefika la garue ag‘esea ma pure‘ag ne mou se ḡainag ma ḡufamör tütü la pō la fup‘åkim ‘Amnåk Fakgarue ne Pure‘aga. Tē ‘i

tåla rak‘åkim ‘amnåk ma garue ne pure‘aga pā ‘es la a‘sok la ḡiasoagan ‘oris fäega la fup lelei ka muḡmuḡ. Tē ‘i täla rak‘åk sal tape’ ma se ‘Amnåk Fakgarue ofraḡ ne mou se Fäeag Pasefika se Matanitū ta ma täla ḡiasoag la rēfiḡḡkia ‘on la a‘sok a‘lelei ne garue ne mou se pure‘aga ma garue ne mou se matanitū ta ma maj tütü ne tore.

‘Amnåk Fakgarue ne Pure‘aga la iof‘åk pḡu se ḡunohoga, ḡu rotu, pure‘aga, ut garueaga ma pesnese, ut säe ofraḡ, maj ne kat hat ra se matanitū ta, maj ne mou se garue hanisi ma tēkåe ne mou se sal fakgarue fo‘ou ne a‘es‘ao‘åk kompiuta. Rē puer, ma foh ma sal fakgarue ne pō la a‘es‘ao‘åk ‘e tēkåe ‘i täe af‘åk sio ‘e lopo.

Kaunohoga

- Rē puer ne mou se a'es'ao'āk ne fäega, hat tape' ma 'on la sok'āk ne fäeag se fup riri'i
- Rē puer ne mou se rak ne fäega ne rak'āk tē ne a'sok 'e fäeag 'i
- Hāisok'ākiḡ ma rak'āk ne rogrog ne mou se tēmamfua ma tore se fup riri'i

Ut säe ofraḡ

- A'es'ao'āk ne fäega 'e sal ne la räe a'vavhiḡ 'e ut ofraḡ, fak se faki'oga ma maḡu
- 'Amnāk ma garue ne la rak'āk tēan famori
- So' 'oaf'oaf ofraḡ
- So' ne la kel'ākia ma rak'ākia tē ne mou se fäega ne a'sok 'e rī häeag maḡu ma garue ne si'u, ma rī häeag tē ne av ta, ma ut hoi'āk tape' 'i.

Rotu

- Fäeag ne a'es'ao'āk 'e garue fak rotu
- Resön ma kilas ne mou se fäega
- A'ne'ne'āk ne 'on a'es'ao'āk ne fäeag ta 'e fup riri'i ma fup haharḡagi
- Hāiväeag ne muḡ'āk tē ma rogrog 'es'ao ne mou se fäega
- Fup'āk ma a'es'ao'āk ne resön ne mou se fäega

Maj ne kat hat ra se Matanitū ta ma Maj ne Garue Hanisi

- Rak'āk sal se 'amnāk fakgarue 'on matanitū ta
- Maf'āk ne famori
- Hāiasoagan kaunohoga ma pure'aga
- Hāiasoagan famori la 'es väeag

Pure'aga

- So' fak pure'aga
- Kato'ag Pasefika
- So' 'oaf'oaf ne hāisok'ākigen famori
- Hāigarueagat ma maj fak rako, ma rī häeag maḡu ma garue ne si'u, ma rī häeag tē ne av ta, ma ut garueaga

Sal fakgarue fo'ou ne a'es'ao'āk Kompiuta

- A'es'ao'āk ne fäega 'e hāifäegaga (Īmele, hāifäeag fā' luket, hāiväeag ne rogrog fo'ou, maḡ ruerue, rogrog pumuḡ ofraḡ ne leum 'e maj fak matanitū)
- A'es'ao'āk ne fäega 'e prokaräm ne laloag kompiuta (hāihī'ḡ ne filo' ne 'amnāki, foar ne rogrog fak pesnese, foar ne rogrog, ma tē tū hoi'āk)
- A'vavhiḡ ne la pō hāiasoag 'e rēko fäega 'e prokaräm ne ao rogrog 'e kompiuta (fak se, puk hōl'āk fäeag pupu – online dictionaries)
- Mesin ma prokaräm ne kompiuta ne iof'āk se fäega (fak se, prokaräm ne pō la 'inean fäeag ne famori 'ea'ea, ne hōl'āk fäeag, ne sākiroa fā'fā' ne fäega)
- 'On la pō a'vavhiḡ ne resön ma hāiasoag fak rak ne mou se fäega

Ut Garueaga ma Pesnese

- Foh fakgarue 'e ut garueaga ne mou se a'es'ao'āk ne fäega ma hōl'āk tē
- Aier'āk ne 'on 'es'ao ne famori 'oris 'inea la fäeag 'e fäeag ma'oi ma a'pumuḡ'āk ne tēkæ te'is
- 'On kelkeleag ne faki'oag ne fā' ma pān ma rērē ne hāifäegaga

Furia tē 'e 'os Garue

**“Aloalo tou vaka, alo tonu ki mua. Sa kilo ki peau io u tafa”
(Fäeag Tuvalu)**

Suġ'āk 'ou vak ta ma pās peau se lā ne lāg ta ma se fea ne a'fai se vāi ne la kafam se 'äea.

Fäeag 'es fūāg te'is 'e fäeag Tuvalu pā hahan'āk se 'is la iof'āk 'atakoa 'os a'häe se tēet ne 'os huga ton sin (goals), ka se 'io tū se te' ne tē ne 'is la agtāu ma. 'Amnāk pumuā fol 'i osim la hāiasoagan la a'tafan salat se 'os garue ne tæe 'e muā. Ma 'on sal ma'oi ne 'is la pō la a'es'ao'āk la hāiasoagan fäeag Pasefika, ka ne la 'es'ao ke, nōnō ka 'os 'amnāki, pā 'ese ma 'os garue la hāila'oag ka iof'āk pāu se 'amnāk ta.

**'Amnākit 'e 'on 1:
'Inea 'on pumuā
ma 'es'ao ne
fäeag Pasefika 'e
Aotearoa**

**“Tautuanā ne'i vale
tu'ulima le tofi”
(fäeag Sa'moa ta)**

'lo se tēet ne nā fakhānis se 'äe, 'ou 'es puer ne'ne'i, ma 'ou garue nonojo la tē'i se mao.

'E fäeag Rotuām ta iā tofi (tēfakhānisi) ne Gagaj 'Aitu nā, ma faksor'ākia la fäeag te'is la noh sok'āk se toret ne kankanamo.

Hajifäegagat ma pure'ag Pasefika a'fūmou'āk ne 'ut'āk ne 'on pumuḡ ne fäeag Pasefika se rere tā väeag pumuḡ paut 'e garue ne mou se sasap ma put ne fäega. Pure'ag Pasefika ma puer'ag ofraḡ tape' ma kop la a'pumuḡ'āk fäeag Pasefika la pō la fäeag 'i la fup lelei ka muḡmuḡ 'e Aotearoa.

La a'sokoa tēkæ te'is, kop la:

- famör 'atakoa 'e Aotearoa la 'inea 'on 'es'ao ne fäeag Pasefika la fup lelei ka muḡmuḡ se māür fakfor, ma māür lelei, ma fup ma la'la' lelei 'on pure'ag Pasefika, ma 'on 'es'ao ne tēkæ te'is se Aotearoa 'on la agtḡ lelei ma pō ḡḡalum.
- Ræ tēt ne famori 'oris la pō la fäeag 'e fäeag Pasefiḡ ma'oi iḡ tē 'es'aot ka leleit ne kop la fḡ' ka hajiasoag sin, a'ti' se' 'e maj ne rako ma 'e ut garueaga; ma
- Aier'ḡkiḡ fak fohot 'e rēko 'on pumuḡ ne fäeag Pasefika 'e Aotearoa.

Matanitū ta ma pure'aga te'is gargarue la a'sokoa 'amnāk te'is 'e sal 'i:

- A'ti'ua hajiasoag ma väeag fakmonē se Gasav ne Fäeag Pasefiḡ tūtū la a'pumuḡ'ākia ma putua fäeag Pasefika 'e ut tūtū 'e Aotearoa [MPP]
- A'sok la fäeag Niue ta ma fäeag Tokelau ta la a'fūmou'āk ma aier'āk fakgarue se resön ne rak ne hat se faki'oag fak rak te'is National Certificate of Educational Achievement [MOE]

La hajiasoagan la a'sokoa tēkæ te'is 'amis tāla ḡkiroa 'on la pō la:

- Ös ne ta foh la fup'ḡkia ta ḡugarueagat ne la 'io ma matḡ' se fäeag Pasefika (Pacific Languages Commission) ma fohot ne la a'fūmou'ākia fūfū ne fäeag Pasefika 'e hanue te'is [MPP]
- Ös ta 'amnāk fakgaruet se foar rogrog ne la a'ti'ua 'inea 'on famori 'e rēko fäeag Pasefika ma a'pumuḡ'ākia fäeag 'i ma 'on 'es'ao ne 'inea ne la fäeag 'e fäeag ma'oi [MPP]
- Garue ag'esea ma hanuḡ Pasefika la ḡkiroa tēkæ ne pō la 'io sin la foar'ia 'on lelei ma 'es'ao ne 'inea ne la fäeag 'e fäeag ruḡ

'Os la 'inea tapen ne garue ta sok a'lelei:

- La 'ut kikia se rere 'on ma'oi ne famör Pasefiḡ ma famör tū ne 'inea ma taf se 'on pumuḡ ne famori 'oris pō la fäeag 'e fäeag ruḡ ne fäeag ma'oi 'e fäeag Pasefika
- La 'ut kikia se rere 'on ma'oi ne famör Pasefiḡ ma famör tū ne 'inea ma taf se 'on pumuḡ ne famori 'oris pō la fäeag 'e fäeag ruḡ ne fäeag ma'oi 'e fäeag Pasefika ka ne pō la a'sok rak tē 'e sal 'i.
- Famori 'ut ma kikia se muḡ 'oris 'inea ma taf se 'on pumuḡ ne fäeag fak tēmamfuḡ ne hanuḡ tūtū ne hat la pure'ag ne Aotearoa.
- Matanitū ta taf se 'on lelei ne pō la hö'ḡkim 'e 'oris la hajiasoag ne fäeag Pasefika
- 'On 'es'ao ma pumuḡ ne fäeag Pasefika aier'āk ma a'fūmou'āk 'e foho ma 'e rē puer ne matanitū ta
- Famori 'oris 'inea ne la fäeag 'e fäeag Pasefika a'pumuḡ'āk ka aier'āk la tē pumuet 'e maj ne rako ma 'e ut garueaga
- ḡkiroa tē ne a'sok 'e Niu Sirḡi ne iof'āk se 'on pumuḡ ne fäeag Pasefika ma 'on la hajiväeag ne rogrog ne leum 'e ḡkiroa tē ta

‘Amnākit ‘e ‘on 2: A‘ne‘ne‘ākia sal ne la hāiasoagan ma resön ne ös se rak ne fäeag Pasefika ma se rak‘āk tē ne a‘sok ‘e fäeag Pasefika

Pukepuke ‘a fufula (fäeag Toag ta)

Sasap la mou se ta puḡk ti‘ut, ka pulou –

Fäeag ‘es fūḡ te‘is iof‘āk se avat ne la pō ta tēt hün se huḡ konosi – ‘is kop pḡu la ‘es ‘e ne‘ne‘it la ḡpit‘ākia ‘os fäeag ta ma ao te‘ ne sal ‘atakoa ne la rakoa ma hāiväegan la pō la ‘os fäeag ta la se mao.

‘E ‘os la gargarue la ‘ut‘ākia ‘on a‘pumuḡ‘āk ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa se rere, ‘amnāk te‘is kop la ‘es hāiasoag fakmonē ma hāiasoag fakgarue la ‘ut‘ākia se muḡ ‘amnāk ma sal ne famori pō la a‘es‘ao‘āk la rakoa, ne rak tē ‘e, fäeag Pasefika. ‘E av ne fäeag Pasefika la ‘ut‘āk se rere ‘oris pumua, la ma ‘on pā ‘eset ‘e famori la rakoa fäeag Pasefika ‘e ut rakoga, pure‘aga ma nohoga. Ka ne iḡ tē leleit ne ma ‘on sal fo‘ou ma‘oi ‘e ‘on ‘ihete‘ ne pō la a‘es‘ao‘āk se ‘on la rak ma rak‘āk ne fäeag Pasefika ‘e ut rakoga, pure‘aga ma nohoga ne pō se‘ ma la a‘ne‘ne‘āk ne a‘ti‘āk ka kat a‘noa ra la fup‘āk a‘fo‘ou.

La a‘sokoa tēkæ te‘is, kop la:

- ös sal fakgarue lelei se rak ne fäeag Pasefika ‘e maj ne rako ma pure‘aga la hāiasoagan famori la pō la ‘ut se muḡ ka sok‘āk ma kikia ‘oris rako;
- ‘es ‘e sal fakgarue ne osim ‘e a‘hæ potsusunu ma ræ tē sousou la pō la sal fak rak ma resön ne mou se rak‘āk tē ne a‘sok ‘e fäeag ruḡ ne ‘e fäeag Pasefiket ma tä‘mänie la hāila‘oag ma fäeag faktēmamfuḡ ma ag fakhanuḡ ‘on lelea‘ rak Pasefika, ka la rē a‘tatḡu se lelea‘ ‘atakoa; ma
- ao potoa ma a‘sokoa pā ‘es ‘on famori la pō ‘e resön ma hāiasoag ‘es‘ao lelei la hāiasoagan ‘inea, ma pot ma majḡu ‘on famori se a‘es‘ao‘āk ne fäeag Pasefika

Matanitū ta ma pure‘aga te‘is gargarue la a‘sokoa ‘amnāk te‘is ‘e sal ‘i:

- Nā ne väeag fakmonē la fup‘ākim resön ma ḡugarueag ne la rak‘āk tē ‘e fäeag ruḡ ne ‘e fäeag Pasefiket ma tä‘mänie ne la kamat ‘e fḡu 2022 [MOE]
- Fup‘ākim sal fakgarue ne ma ‘on maj tütū ne hāigarueag la a‘hele‘ua resön ma rak‘āk tē [MOE]
- Pure‘aga ‘oris la hāigarueag ma ut rakoga ma ut rakoag lamlama la osia ma a‘sokoa resön ma kilas ne aier‘āk fakgarue ‘e fäeag Pasefika ‘e laloag ne pure‘aga se lelea‘ rak ne tæ ‘e Secondary [pure‘ag ne pō hāiasoag ‘e MPP]

- Hāiasoag ma väeag fakmonē se Centre for Pacific Languages la pō la ös ma a‘sok resön ma kilas ‘e fäeag Pasefika ne kat a‘noa tög ‘e ra [MPP]
- A‘pumuḡ‘āk ne väeag fakmonē ne nā se resön ne a‘sok se famör mamfua ma ‘e laloag pure‘aga ka ne iof‘āk se ‘on la put ma rak‘āk ne fäeag Pasefika (a‘ti‘ se‘ se fäeag ne hat la mou se pure‘ag ne Niu Sirḡgi) [TEC, MoE]

La hāiasoagan la a‘sokoa tēkæ te‘is ‘āmis täla ḡkiroa ‘on la pō la:

- Osim prokaräm ne la ‘es‘ao se rak‘āk ne fäeag Pasefika ne la hāisok‘ākigen lelea‘ mamfuḡ ne ‘inea fäeag ta se lelea‘ ne rakoa fäeag ta [MPP]
- Fup‘ākim hāikḡinagag ne‘ne‘ ma maj ma ḡugarueag ne mou se fäeag Pasefika ne tæ ‘e laloag Pasefiḡk ta ma ḡkiroa ‘on la pō la hāigarueag ma iris la osim ma a‘es‘ao‘ākia resön fo‘ou [MPP & MFAT la hāifäegag ma MOE ‘e rēko tēkæ ne ‘es‘ao la hāifäegag sin]
- Hāiasoag ne ös ma iof‘āk pḡu se famör ne pā rak ma fā‘ fakfoh la rak‘āk fäeag Pasefika, a‘ti‘ se la hāiasoagan ‘oris la a‘sok ne tēkæ ne mou se fäeag Fifis ta la pō la garue ‘e maj te‘is [MOE]
- A‘ti‘ua sal fak rak ma resön ne aier‘āk fakgarue se rak‘āk fäeag Pasefika ‘e rak lamlama la a‘ti‘ua ‘inea ne fäeag Pasefika se garue ‘e maj ne rako, ma maj ne hōl‘āk fäega, ma maj ne sui‘āk fäega, ma maj ‘e ‘on rerege [MOE/TEC]

‘Os la ‘inea tapen ne garue ta sok a’lelei:

- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma’oi ne kilas lelei ka āf se rak’āk ne fäeag Pasefika se fup tūtū ‘atakoa, hat tape’ ma kilas ne a’sok ‘e ut rakoga ne ‘e pure’aga.
- La ‘ut ma kikia se rere famori ‘oris la pō la a’es’ao’āk ne sal fak rak ne a’fūmou’āk fakgarue la rakoā fäeag Pasefika.
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma’oi ne kilas ma resön ne a’sok ‘e fäeag ruḡ ne ‘e ta fäeag Pasefiket ma tä’mänie ‘e ut rakoag ‘on lä’riri’i ma ‘e ut rakoga.
- La ‘ut ma kikia se rere famori ‘oris la pō la rak la rē rak ‘e resön ma prokarām ne iof’āk se ta fäeag Pasefiket.
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma’oi ne lelea’ rak ne ‘inea la fäeag ‘e ta fäeag Pasefiket ne ‘e fäeag Pasefiḡ ma’oi, a’ti’ se’ se iris ne rē rak ‘e ut rakoag ne rak’āk tē ‘e fäeag ruḡ ne ‘e ta fäeag Pasefiket ma tä’mänie.

- Famör ma’oi la rak’ākim ne iris pō la pō resön ‘es’ao ka lelei ‘e ut rakoga, ‘e ‘oris nohoga, ‘e pure’aga ma ‘e sal fo’ou ne a’es’ao’āk kompiuta.
- Lelea’ rak ma kaunohoag ma’oi pō la pō resön ‘es’ao ka lelei se fäeag Pasefika ‘e ut rakoga.
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma’oi ne lelea’ ne rak fäeag Pasefiḡ, hat tape’ ma iris ne rak ‘e ut rakoga
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma’oi ne lelea’ ne rak tē ke ‘e ta fäeag Pasefiket, hat tape’ ma iris ne rak ‘e ut rakoga
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma’oi ne resön ma kilas ne a’sok ‘e laloag pure’aga, hat tape’ ma resön ma kilas ne a’fūmou’āk fakgarue ‘e maj ne rako ne ‘e ut garueaga
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on la ḡisok’ākiḡ ma rak’āk ne fäeag Pasefika ‘e fup famorit se fup famorit

“Is kop pāu la ‘es ‘e ne’ne’it la kapit’ākia ‘os fäeag ta”

‘Amnākit ‘e ‘on 3: Osim tēkæe ma ‘amnāk ne fæeag Pasefika la pō la a’es’ao’āk a’fuamamaū e sin, ma ‘e ut ma’oi hoi’āk

“A’mäür’ākia ma putua ‘ou fæeag ta ‘e ‘ou faʻtu la se mao” (fæeag Rotuam ta)

Fæeag Pasefika pō se’ ma la a’pumuā’āk ma fup lelei ka muāk ‘e laloag kəunohoga ma kəurotu ‘e Aotearoa, ka ne nōnō ka fæeag ‘i kal a’pumuā’āk ma a’es’ao’āk ra ‘e ut hoi’āk ‘e ‘on rereg, ‘is tāla ræe se mamaū ma noanoa mafmaf la agtəu se ‘os fæega ‘e ‘os laloag kəunohoga ma kəurotu. ‘Os sal fakgarue ne mou se fæeag Pasefika kop la hāiasoag se a’es’ao’āk ne fæega ‘e laloag kəunohoga ma pure’aga ma ‘e ut tūtū ‘e ‘on rereg ne kan’āk vahia – Matanitū ta, hāikəinagagat ma hanue tū, maj ne rako, maj ne foar nus ma rogrogo, rotu, ut sæe ofraū ma ut garueaga.

La a’sokoa tēkæe te’is, kop la:

- fæeag Pasefika la no’ākim ‘e tēkæe ne mou se fæega (fæeag ne ‘is ræe ‘e te’ ne terəni – faki’oga / puk foar rogrogo / foar ne rogrog fak pesnese);
- Səkiar la ræe sal la pō la fæeag Pasefika la ræe a’vavhiān, la a’pumuā’āk ma a’es’ao’āk ‘e tēkæe tūtū ne fæeag Fifis ta tā a’es’ao’āk a’fuamamaū, a’ti’ se’ ‘e ut garueaga ma maj ne rako;
- Hāiasoag se kəunohoga la rak’ākia ma sok’ākia ‘oris fæega ‘e laloag nohoga;
- Fa’u, ma a’pumuā’āk, ma hāiasoag fakmonē se maj ne foar nus ma prokarām ne a’sok ‘e fæeag Pasefika; ma
- A’sok la maj ma ut garueag ne hōl’āk ma sui’āk fæeag la pō a’vavhiān ka a’sok a’lelei ‘oris garue

Matanitū ta ma pure’aga te’is gargarue la a’sokoa ‘amnāk te’is ‘e sal ‘i:

- Hōl’āk ne rogrog ne mou se COVID19 se fæeag Pasefika la pō la pure’ag Pasefika la mäu lelei, la noh pār ka ū, ma la noh hāisok’ākia se rogrog ne mou se ‘af’af ta [MPP]

- A’sok ne ‘amnāk fakgarue te’is Ngā Reo o Tāmaki Makarau (Auckland Languages Strategy) ne ōs la putua ma a’ne’ne’ākia fæeag Pasefika [COMET]
- Hāiasoag fakmonē se maj ne foar nus ‘e fæeag Pasefika – Pacific Media Network [MCH]
- Ōs resön la hāiasoagan pot fakgarue ‘on famör rē rako ‘e ut rakoag ‘on lä’riri’ pəu ma ut rakoga la pō la iris la sur’ākia ‘inea fakfamor fak Pasefika, fæega ma ag fakhanua se ‘oris resoni ma kilasa ‘e sal fakgarue te’is Tapasā (cultural competencies framework for teachers of Pacific learners) [MOE]

La hāiasoagan la a’sokoa tēkæe te’is ‘amis tāla səkiroa ‘on la pō la:

- A’ti’ua ‘on ma’oi ne kəugarueag ma ut rakoag ne rak’āk fæeag Sa’moa ta ma fæeag Toag ta ‘e sal fakgarue ne rak’āk tē ‘e fæeag ruā ne ‘e fæeag Pasefiket ma tā’mānie la hāiasoagan a’es’ao’āk ne fæeag Pasefika ‘e rako [MOE]
- Fup’āk ma af’āk ne puer’āk lelei ‘e rēko pā ‘es fakgarue ne mou se ‘on la hōl’āk ne rogrog pumuā ka ‘es’ao se fæeag Pasefika ‘e maj tūtū ne hat se matanitū ta [MPP]
- Hāiasoag fakmonē se rogrog ma prokarām ne a’es’ao’āk fæeag Pasefika ka a’sok ‘e maj foar nus ofraū [MCH]

- A'ti'ua 'on ma'oi ne rofrog ma prokarām ne leum 'e pure'aga ka häe'āk se sal fo'ou ne a'es'ao'āk kompiuta ka ne iof'āk se rak ma a'es'ao'āk ne fäeag Pasefika [pure'ag ne pō ḡasioag 'e MPP]

'Os la 'inea tapen ne garue ta sok a'lelei...

- La 'ut ma kikia se rere 'on la a'es'ao'āk ne fäeag Pasefika 'e sal ma prokarām ne foar nus ma rofrogo ma 'e sal fo'ou ne a'es'ao'āk kompiuta.
- La 'ut ma kikia se rere 'on ma'oi ne famör Pasefiḡ, hat tape' ma lelea' haharḡi, ne rak'ḡkim ne iris pō ka 'oaf la fäeag 'e fäeag Pasefika 'e laloag ne maj ne rako / 'e ḡumane'a / 'e so' 'oaf'ofa ma kato'aga
- La 'ut ma kikia se rere 'on ma'oi ne maj fak matanitū ne a'sok la rofrog pumuḡ ka 'es'ao la höl'āk se fäeag ne hat la mou se pure'ag ne Niu Sirḡi ma se fäeag Sa'moa ta ma fäeag Toag ta
- La 'ut ma kikia se rere 'on ma'oi ne famör ne rak'ḡkim ne iris pō ma pō rofrog pumuḡ ofraḡ 'e fäeag Pasefika
- Fäeag Pasefika no' a'fuḡmamḡu 'e ut ma tēkæe tütū ne säe ofraḡ se famori fak se 'e faki'oga, puk foar rofrogo, ma tē tū hoi'āk
- La 'ut ma kikia se rere 'on ma'oi ne famör ne pō la fäeag 'e fäeag Pasefika

“A'mäür'akia ma putua 'ou fäeag ta 'e 'ou faḡu la se mao.”

**“Fäega a’ne’ne’ia ‘os va’a se pear ne
‘os tēmamfua fupu e ma ‘os ag
fakhanua. A’hoi ‘os fātu ‘e rērē
ne ‘os aga ma tape’ma
se hāisok’ākiget ma
hāikāinagagat se
‘os tēmamfua.”**

ROGROG NE FÄEAG PASEFIKA 'E PURE'AGA

**“Ara taetae bon kinakira”
(Fäeag Kiribati)**

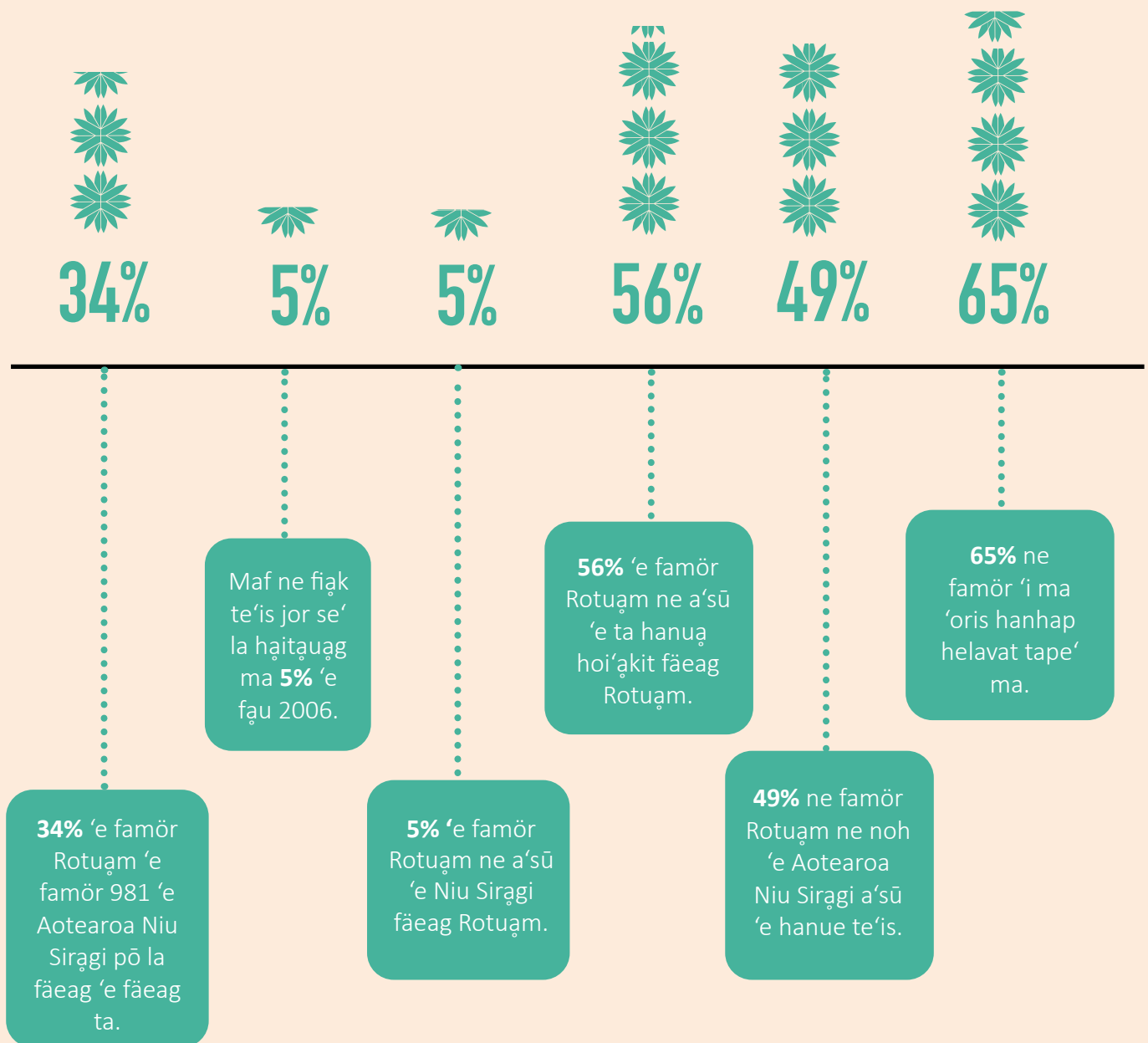
'Os fäega, 'os 'inea ne sei 'isa

Rogrog ne fäeag Pasefika 'e pure'aga 'amnâk'âk la sui'âk a'tafan 'on fūfū ne fäega, ökök ma noanoa ne tãopea fäega, ma sal ne pō la hãiasoagan fäeag tūtū 'atakoa ne af'âk se laloag ne 'Amnâk Fakgarue ta (Strategy). Rogrog 'i osim ma hün'âk se hãifäegag ne a'sok ma lelea' ne pel'ãkia fäeag Pasefika 'e pure'aga ma kãutãunã'iãg ne pure'aga, ma la kamatag leleit se 'on la osiãg ne 'Amnâk Fakgarue ne Pure'aga 'e rēko Fäeag Pasefika.

Fäeag Rotuam ta

“Os fäeag ta tēfakhanisit ma kop la rak’āk ‘e laloag hanue ta, la se mao ‘e ta av”

La hqıqtıgıg ma famör 1,500 ‘es ta, ne ‘inea la fäeag Rotuam, tä noh ‘e Rotuma ‘e ‘on ‘ihete’

Famör Rotuma täe mea'mea' se' ma 'e kaufamör ne saḡior ma kel'āk ne kop la pō hāiasoag la a'māür'ākia, sasapoa ma sok'ākia fäeag ta 'e 'amnāk fakgarue te'is 'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi, 'Os Fūag Rī

Rotuma, ma 'ātmot riri' tūtū ne fū ḡlua, hat se pure'ag fak matanitū ne Fiti. Iḡ 'esea ta kaufamorit ne pō ma 'ut'āk se rere 'on ma'oi ne lelea' ne pō la fäeag Rotuam kamata 'e hat famorit ne a'sok 'e fāu 2006. Gasav ne Fäeag Rotuam ta a'sok mumuḡ 'e 2018.

Ka fäeag Rotuam ta saḡirom 'e UNESCO MA rāe ne fäeag ta mamaḡ'āk la agḡau noanoa ma te'is UNESCO af'āk ag'esea ma fäeag ne hat la endangered languages.

Hāiasoag se garue 'on pure'aga la
a'māür'ākia ma a'ne'ne'ākia ma
sok'ākia fäeaga

‘E hāifäegag ne a’sok hün se ‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūag Rī, pure’ag Rotuma rak’ākim ‘oris a’häe ma pā ‘ese ‘e rēko tēkæ ne hat se ‘amnāk ti’ folu. Tē ‘i tāla rak’āk salan hāifäegag ma hāigarueag ne la sok’ākiof se muḡ ‘e ‘Amnāk Fakgarue ne Pure’aga ‘e rēko Fäeag Rotuḡ ta. Tēkæ ‘i hat tape’ ma:

‘Amnākit ‘e ‘on 1: ‘Inea ‘on pumuḡ ma ‘es’ao ne fäeag Rotuḡ ta ‘e Aotearoa

- A’pumuḡ’āk ne Fäeag Rotuḡ ta ‘e fāu ‘atakoa ta ‘e rogrog ma ‘amnāk ne forās’āk ‘e maj ne foar nus ma rogrog
- Hāiasoaga se lelea’ ne hōl’āk fäega
- Hā’ua tēfakhanis ne fäeag ta ‘e ta kajanag hā’hā’ fo’out ne tū’āk se’ ma a’es’ao’āk ne sal fo’ou la tēfakhanis’ākia se fup famorit ne tohim. Fakse language app, puk hōl’āk fäeag pupu (dictionary)

'Amnakit 'e 'on 2: A'ne'ne'akia sal ne la hāiasoagan ma resön ne ös se rak ne fäeag Rotuam ta ma se rak'äk tē ne a'sok 'e fäeag Rotuam ta

- Ös la kaula'oag haharagi la pō la hö' la äs se Rotuma la pō la rakoa fäeag ta ma ag fakhanua
- Garue ag'esea ma lelea' puer ne maj ne rako la a'ti'ua resön ne la pō la a'es'ao'äk 'e ut rakoag 'on lä'riri' paju hele' se rak lamlama
- Hāiasoag fakmonē se ut rakoga la a'sokoa Gasav ne Fäeag Rotuam ta
- A'mah'akia 'on la rak'äk ma sok'äk ne fäeag Rotuam ta 'e hanue ta ka hāiasoag tape' ma se 'amnäk te'is 'e resön pän ma resön ne af'äk 'e kompiuta

'Amnakit 'e 'on 3: Osim tēkæe ma 'amnäk ne fäeag Rotuam ta la pō la a'es'ao'äk a'fuamamau e sin, ma 'e ut ma'oi hoi'äk

- Camp ne iof'äk paju se rak'äk ne ag fakhanua ma fäeag Rotuam ta se fup haharagi
- Tāunā' ne pure'aga ne 'es mak Rotuam, ma ut ne pār ka ū la pō la famori la a'fai ma rakoa fäeag ta
- Rakoa rogrog, ma ag fakhanua ma fäeag 'on pure'ag Pasefika la a'ti'ua 'inea 'on famori 'e rēko tēkæe 'i

Hāiasoag se garue 'on pure'aga la a'māür'akia ma a'ne'ne'akia ma sok'akia fäega

Hāisok'ākiāg ma 'Amnāk Fakgarue ne tore

Fāeag Pasefika, ma ag fakhanua, ma famori 'oris 'inea ne sei iris, la fup lelei ke nōnō ka maj fak matanitū, ma maj ne iris hāigarueag ma, ma maj ofraū ne tore, la garuea ag'esea ma kəunohoga ma kəutəunə'iaūg ne pure'aga. 'On fūāga, 'Amnāk Fakgarue (Strategy) te'is hāila'oag ma hāiasoag se 'amnāk fakgarue Pasefiāk his 'e matanitū ta. 'On la a'sokoag ne 'amnāk 'i tāla sui'ākim 'e 'amnāk fakgarue te'is Pacific Languages Government Action Plan. Tēkəe he his ne kel'ākim ne 'Amnāk Fakgarue (Strategy) te'is hāila'oag tapen ma 'amnāk fakgarue ne tore te'is af'āk sio 'e lopo.

<p>Ministerī se Famör Pasefika</p> 	<p>All-of-Government Pacific Wellbeing Strategy</p> <ul style="list-style-type: none">• 'Ut'ākia se muā pā 'es 'on famör Pasefika ne af'āk 'e rogrog ne mou se Lalanga Fou Report• Pā 'eset 'e 'on 1: A'sok la fāeag Pasefika, Ag fakhanua ma famori 'oris 'inea ne iris sok'āk a'lelei se muā
<p>Ministerī ne Rako</p> 	<p>Action Plan for Pacific Education 2020-2030</p> <ul style="list-style-type: none">• 'Amnākit 'e 'on 1- Garue ag'esea la ao potoa ökök ma pā 'es 'on lelea' rak Pasefika ma kəunohoga• Garue pumuā la osia foh fakgarue ne mou se rak'āk tē ne a'sok 'e fāeag Fifis ta ma ta fāeag Pasefiket ne 'e ta fāeag Pasefiket ma tā'mānie 'e ut rakoag 'on lā'riri' pəu ma ut rakoga <p>Statement of National Education and Learning Priorities</p> <ul style="list-style-type: none">• A'sok la ut rakoag tūtū 'atakoa la pār ka ū, sāe ofraū ka sāj 'e ag fesiā'āk famori ma hāipanāuga• 'Es 'e a'hāe ma pā'es fak rak lamlam se lelea' rak 'atakoa, ma hāiasoag iris la hele' 'e tēkəe 'og 'e hāigarueagat ma 'oris kəunohoga, kəinaga ma pure'aga la osia ma a'sokoa kəinag resön ne rak ne hāila'oag ma hāiasoag se 'oris pā 'es fak rako, ma put 'oris 'inea ne iris, ma 'oris fāega ma ag fakhanua• A'mea'me'an tēkəe tūtū ne pō la tāopean māür fak rak 'on famori, hat tape' ma lelea' rak Māori ma Pasefika, lelea' rak ne fup 'af'af ne pipik ma lelea' rak ne kop la ma 'oris hāiasoag fak rakot <p>Tertiary Education Strategy</p> <ul style="list-style-type: none">• Matanitū ta a'vāh fakgarue vāh la hāiasoag ma nā vāeag fakmonē se osiāg ne prokarām ma sal fak rak ne iof'āk se rak'āk ma rakoag ne fāeag Pasefika• Ut rakoag lamlama noj la fū'āk ta 'amnāk ma garue ne la:<ul style="list-style-type: none">• A'pumuā'ākia fāeag 'on lelea' rak Pasefika ma Māori, ma osia tēkəe mā ut ne iris la pō la a'es'ao'āk ma putua fāeag 'i• Garue ag'esea ma ut rakoga, kəunohoga ma kəinaga, kəunohoag Pasefika, pure'aga ma maj fak garue la a'potsusunua lelea' rako la vāh'āk 'oris rako ma rak garue ma hōl a'vavhiān se ut garuega
<p>New Zealand Qualifications Authority</p> 	<p>Takiala Pasifika 2020-2023 Action Plan for Pacific Learner Success</p> <ul style="list-style-type: none">• Hāiasoagan lelea' rē rak ne rak'āk fāeag Pasefika• Resön ne fāeag Pasefika ne lelei ka 'es'ao aier

<p>Ministerī ne Ag fakhanua ma Koroa fakhanua</p> 	<p>Pacific Media Network and Pacific languages broadcasting</p> <ul style="list-style-type: none"> Hāiasoagan prokarām ne a'sok 'e fäeag Pasefika
<p>Maj ne Ṣakior tē fak Rako</p> 	<p>Pacific Strategy – Driving Success for Pacific Learners 2019-2022</p> <ul style="list-style-type: none"> Lelea' rak Pasefika 'inea a'lelei ne iris lelea' Pasefiak ka majau se 'oris fäega ma ag fakhanua
<p>Ministerī ne Hāikāinag fak matanitū ma fakpesnes ma Hanuā tū</p> 	<p>Pacific Resilience approach</p> <ul style="list-style-type: none"> 'On la rak ma sasap ne fäeag ma agfakhanua fak Pasefika kel'akim la tēkæ pumuet 'e hanuā 'atakoa (Hāifäegag ma Pasefiak ta: 'e Reset to Resilience CAB-21-MIN-0401) A'māür'āk ne fäega tæ tēkæet ne hāila'oag ma 'amnāk fakgarue ne fū'āk se maj ne te'is 'e laloag Niu Sirāgi ne pō la garue ag'esea sin la hō' lelei se Pasefiak ta tape' ma. 'Amnāk fakgarue 'i Pacific Regional ma Pacific Country Four Year Plans.
<p>Ministerī ne Māür Fakforo</p> 	<p>Ola Manuia: Pacific Health and Wellbeing Action Plan 2020 – 2024</p> <ul style="list-style-type: none"> Hāiasoag la a'sok ma rē a'tatauen rogrog ne forās'āk ofrau se famör Pasefika ne iof'āk se māür fakforo ma COVID-19 la pō la rogrog aier ka nonojo la hele' se pure'ag Pasefika 'e av ma sal nonoj ta. Tēkæ ne la 'io sin: La hāiasoagan ma 'ut'akia se muā gargarue ne maj ne māür fakforo ne la faktē'āk ag fakhanua 'on famori ka ne la 'inea ka taf tape' ma se tē ne hāisok'akigen famör Pasefika, 'oris ag fakhanua, ræ tē ma māür lelei la pō la a'hele'uen tē lelei se famori.
<p>Maj ne matā' se Ministā Puer ne Matanitū ta ma Tāunā' 'on Ministā</p> 	<p>Child and Youth Wellbeing Strategy</p> <ul style="list-style-type: none"> Lä'riri'i ma haharāgi noh 'oaf'oaf ka māür ne'ne' lelei (putua 'oris huḡ to'a ma huḡ vahiā röt'āk tē la pō 'e māür lelei 'e hanhap ne a'hæ) Lä'riri'i ma haharāgi rak ma fupfup lelei (hāisok'akiaḡ a'lelei, ma 'ut ma kikia se muā 'oris māür fak rako, 'es 'e 'inea ma poto la a'ne'ne'akia 'oris huga la pō'ia tē 'atakoa ne 'oris huga katu) Lä'riri'i ma haharāgi noh āf'āk, ka faktē'āk ka hāisok'akiaḡ (sā 'e ag ne fesia'āk ma a'tū'āk famori, hāisok'akiaḡ ma 'oris ag fakhanua, fäega, mā ma pilifi ma 'oris 'inea ne iris, noh āf'āk ma a'pumuā'āk 'e laloag kaunohoga, rako, pure'aga ma tēkæ te'is online)
<p>Tāunā' Ofrau ne Matanitū ne Rān te'</p> 	<p>Sustainable Development Goals</p> <ul style="list-style-type: none"> A'sok la famör 'atakoa la pō la 'es väeag 'e rako ne la säe ofrau ka rē a'tatau A'sok la famori la māür ne'ne' lelei ka a'pumuā'āk māür lelei 'on famori 'e fup tūtū 'atakoa

A'sokoa, Mata'ua ma Sākior Hoi'ākia

'On la a'sok ne 'amnāk fakgarue te'is la pō hāiasoag 'e sal fakgarue te'is Pacific Language Government Action Plan. Sal fakgarue te'is tāla a'fo'ou 'e te' ne fau la af'ākia garue ma väeag monē fo'ou ne pō ma a'sok. Tēkæ te'is pō ma a'vahinaen 'on la tār ma ao pot ne tē la agtāum. Avat ne väe se garue 'i la tū, ka ne la hāitāuag ma 'on noanoa ne garue ta. Tē te'is a'sok la pō la a'hæe ma prokarām fo'ou la pō la sākior ma ās'āk ma ao pot a'lelei. La'la' ne garue la sākior ma foh'āk 'e sal ne af'āk sio 'e lopo:

'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi, 'Os Fūag Rī	
A'fo'ou ne 'amnāk fakgarue te'is Pacific Languages Government Action Plan 'e te' ne fau	
2023	A'vāh ma kamat a'sokoa Strategy & Action plan A'fūmou'āk tēkæ ne garue la foh'āk sin
2024	Sākior hoi'āk ma hæ'e'āk garue fo'ou ne no'ākim 'e Väeag Monē fak Matanitū ta- Budget 24
2025	Sākior hoi'āk ma hæ'e'āk garue fo'ou ne no'ākim 'e Väeag Monē fak Matanitū ta- Budget 25
2026	Sākior hoi'āk ma hæ'e'āk garue fo'ou ne no'ākim 'e Väeag Monē fak Matanitū ta- Budget 26
2027	Sākior tēet 'e Väeag Ruq ne Garue ta Sākior ma a'tatāu'āk la'la' ne garue ta se tēkæ ne a'fūmou'āk la foh'ākia la'la' ne garue ta (rogrog ne mou se hat famör ta, rogrog ne mou se sākior tēet se fäeag Pasefika)
2028	Sākior hoi'āk ma hæ'e'āk garue fo'ou ne no'ākim 'e Väeag Monē fak Matanitū ta- Budget 28
2029	Sākior hoi'āk ma hæ'e'āk garue fo'ou ne no'ākim 'e Väeag Monē fak Matanitū ta- Budget 29
2030	Sākior tēet 'e Väeag Ruq ne Garue ta Sākior ma a'tatāu'āk la'la' ne garue ta se tēkæ ne a'fūmou'āk la foh'ākia la'la' ne garue ta (rogrog ne mou se hat famör ta, rogrog ne mou se sākior tēet se fäeag Pasefika)
2031	Kamat osia 'Amnāk Fakgaruet ne la tohim sin
2032- 2033	Sākior hö' se 'Amnāk Fakgarue ta la rak'āk salan tēa' het ne tohim sin

Väeag Hąiasoagat 'e 'on 1 (Annex 1): UNESCO Classifications

Maj ofraū te'is UNESCO a'es'ao'āk 'e tēkāe siąv la sąkiroa ta fäegat la 'inean ne tapen 'on mamąr ne fäeag ta 'on mafmaf la mao ma 'on mah ma pörpör ne garue ne kop la a'sok la sasapoa fäeag ta. Iris a'sok tēkāe 'atakoa 'i pō 'e ne 'eagle'ea tēkāe 'eseat la pō la sąkiroa ma rē purean la'la' ma fūfū ne ta fäegat

Tēkāe siąv ne a'es'ao'ąki te'is af'āk sio:

Väega	Tēkāe la Sąkiro
'On fupfup lelei ne Fäeag ta	Rak'āk ma sok'āk ne fäeag ta 'e fup favorit se fup favorit (ka fup famör tes tä a'es'ao'āk 'e fäeag ta)
	'On ma'oi ne famör ne hat se kųafavorit ne 'on'on fäeag ta
	'On ma'oi ne famör 'e laloag kųafavorit ne pō la fäeag 'e fäeag ta
	Ut ma tēkāe ne fäeag ta a'es'ao'ąki e 'e 'on 'ihete' (ka ut tes ta fäeag ta a'es'ao'ąki ma te ka fäeag ta a'es'ao'āk a'fuąmamąu ne 'igkå')
	'On a'a'es'ao'āk ne fäeag ta 'e ut ma tēkāe fo'ou (te ka fäeag ta a'es'ao'āk 'e ut ma tēkāe fo'ou fak se sal ne a'es'ao'āk kompiuta – online ne social media)
	Puk ma resön ne a'es'ao'āk se rak ma rak'āk ne fäeag ta (resön ma kilas ne a'sok 'e fäeag ruą ne 'e fäeag 'eseat ma tä'mānie ma tē ne la hąiasoagan fak se puku, puk hól'āk fäeag pupu (dictionaries), resön ne sui'ąkia 'on fā'fā' ma 'ea'ea ne fäega, fäeag pup fo'ou ne fup'āk 'e av ne kop la fup'ąki)
A'hāe ma foh fak matanitū 'e rēko fäeag ta	Rāe tē fak matanitū ma fak ut garueaga 'e rēko fäega ma foh fakgarue ne af'ąki e, hat tape' ma 'on fūfū fak matanitū ma a'es'ao'āk ne fäeag ta (te ka ma 'on foh fakgarue af'āk ne ma 'on rāe tēet ne kat fäeag'āk taf ra hün se fäeag ta; te ka la pō la hąiasoag a'tatąu se fäeag ta la hąila'oaog ma fäegat ne a'es'ao'āk a'fuąmamąu e; ne te ka famori māt 'e a'es'ao'āk ne fäeag ta.
	Rāe tē 'on famör ne hat la 'on'on fäeag ta (te ka lelea' 'atakoa ne hat se kųu favorit ne 'on'on fäeag ta a'pumuą'āk 'oris fäeag ta ma pā 'es la fäeag ta la a'ne'ne'āk ne te ka iris kat kokon'āk ra ne fäeag ta la mao ne iris 'oaf ke la a'es'ao'āk 'e fäegat ne a'es'ao'āk ofraū)
'On mah ma pörpör ne garue ne kop la a'sok la sasapoa fäeag ta	'On ma'oi ma 'on lelei ne af'āk ne fäeag ta (sąkiro la 'inean nōnō ka ma 'on puk sui'āk fäefäega (grammars), ma puk hól'āk fäeag pupu (dictionaries), resön ne sui'ąkia 'on fā'fā' ma 'ea'ea ne fäega, puk ne pån ke 'e fäeag ta, 'on fup'āk ne fäeag pup fo'ou ma tē 'es'ao ne sasap 'e sal fo'ou 'i audio recordings ma visual recordings)

Tēkāet ma pō la foh'āk 'e tohiąg 'i 1 se 5, ka ne tohiget 'e 'on 5 fäeag ta hat la "pär ka ū" ma tohiąg te'is 'O' fäeag ta hat la mao pąu. La tųanā' ma kotā pō la rak'ąkim rogrog ofąut. Hat ma sąkiro se rogrog ne mou se väevāe ne fäega 'e tēkāe ne af'āk sio 'e: Language Vitality and Endangerment (unesco.org)

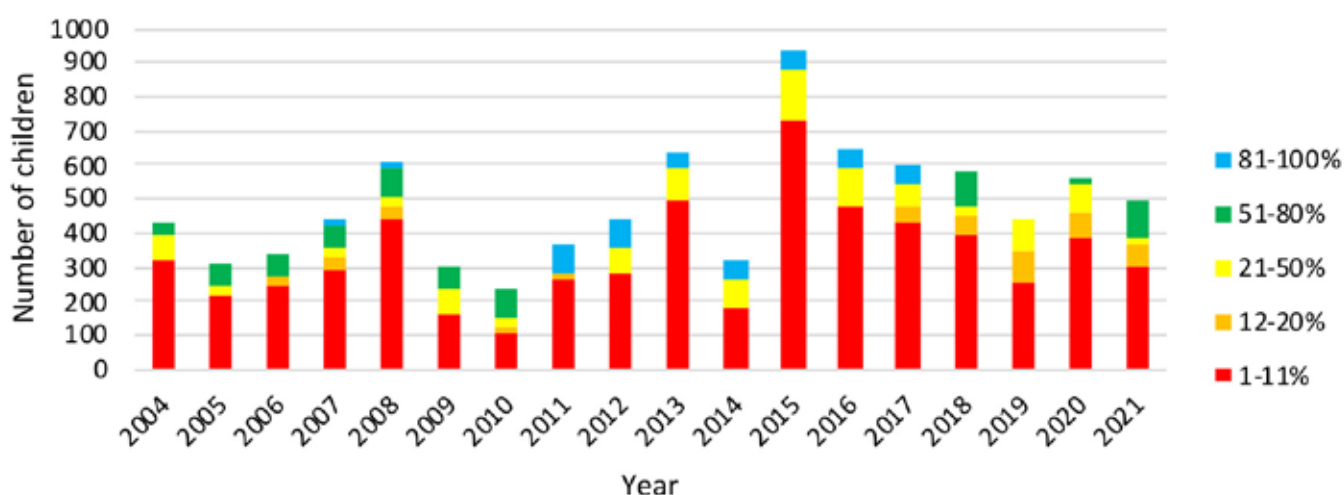
Väeag Hąiasoagat ‘e ‘on 2 (Annex 2): ‘On ma’oi ne lelea’ rak ne sur’åk se ut rakoag ne a’sok rak’åk tē ‘e fäeag ruą ne ‘e ta fäeag Pasefiket ma tä’mänie ma lelea’ ne rak fäeag Pasefiąk ‘e ut ‘e ‘on rereg ‘e maj ne rako

Ut Rakoag ‘on Lă’riri’ pąu

Jaj ‘i kel’ąkim ‘on ma’oi ne lă’riri’ ne sur’åk se ut rakoag ne rak’åk tē ‘e fäeag Pasefika ne ‘e fäeag ruą ne ‘e fäeag Pasefiąk ‘eseat ma tä’mänie. ‘On sui’åk ne jaj ta kel’ąkim tohiąg tütü ne mou se ‘on a’es’ao’åk ne fäeag Pasefika ‘e ut rakoag ‘on lă’riri’ pąu. Fak se, 81-100% tä tohiąg lamlam pąut ne mou se rak’åk tē ne a’sok ‘e fäeag ruą ne ta fäeag Pasefiket ma ‘on fūąga fäeag Pasefiąk ta a’es’ao’åk se rak’åk tē la hąitąuąg ma pasån 81-100 ‘e av ne rako. ‘E ut rakoag ne tä ke ‘e pasån 1 – 11 iris ti’ ke av fäeag Fifis ke ma a’es’ao’åk ‘e fäeag Pasefika ‘e av ‘e ‘on rereg.

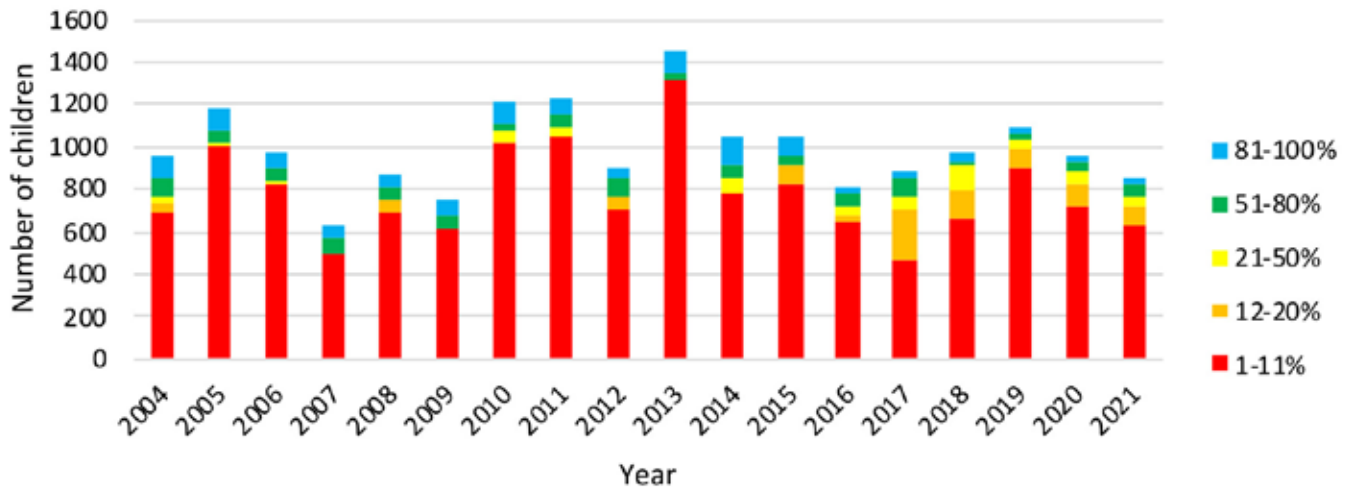
Note: Ut rakoag ‘on lă’riri’ pąu pō se’ ma la a’sok ‘oris rak’åk tē ‘e fäeag Pasefiąk ma’oi, ‘on fūąga lă’riri’ ‘e ‘on rereg la pō se’ ma la hat a’his se jaj tütü ‘i. Maf ne fiąk ‘i nāam ‘e ut rakoga ‘e sal fakgarue te’is Annual ECE census se Ministerī ne Rako. Ministerī ta tuąn’åk ke se ut rakoga la rak’ąkim rogrog ma maf ne fiąk nonoj ta la pō la af’ąkia maf ne fiąk nonoj ta ‘e rogrog ‘i.

Fäeag Tokelau ta

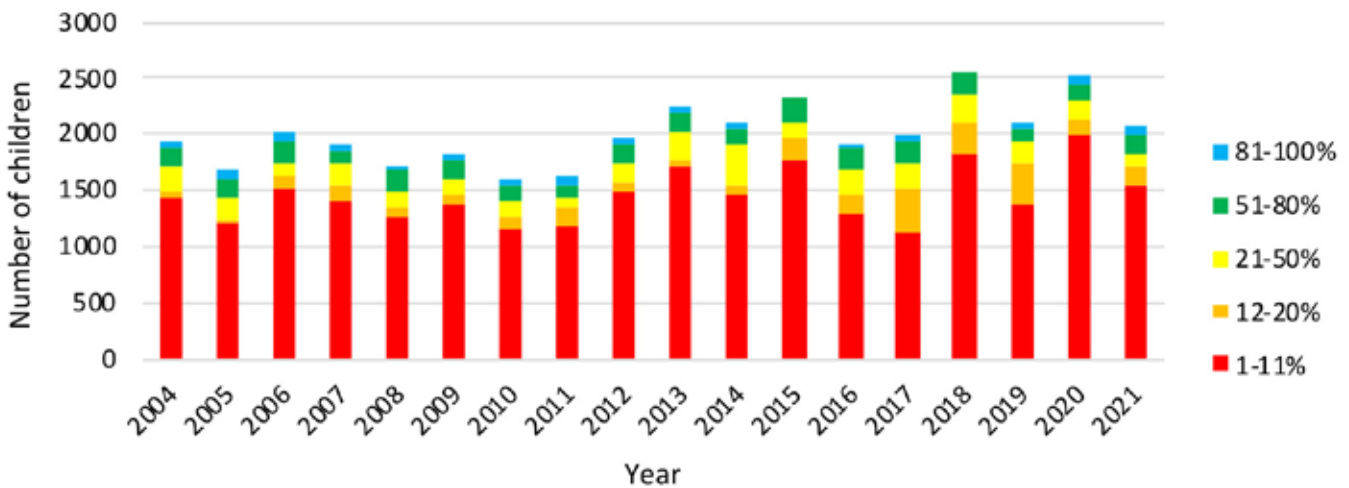
Jaj te’is kel’ąkim ‘on ma’oi ne lă’riri’ ne rak ‘e ut rakoag ne a’es’ao’åk ‘e fäeag Tokelau ta. Maf ne fiąk te’is lamlam se’ ma ‘e ąu 2015, ka ne ut rakoag ma’oi ‘i a’es’ao’åk ke ‘e fäeag Tokelau ta la hąitąuąg ma pasån 1 – 11 ne av rako

Fäeag Niue ta

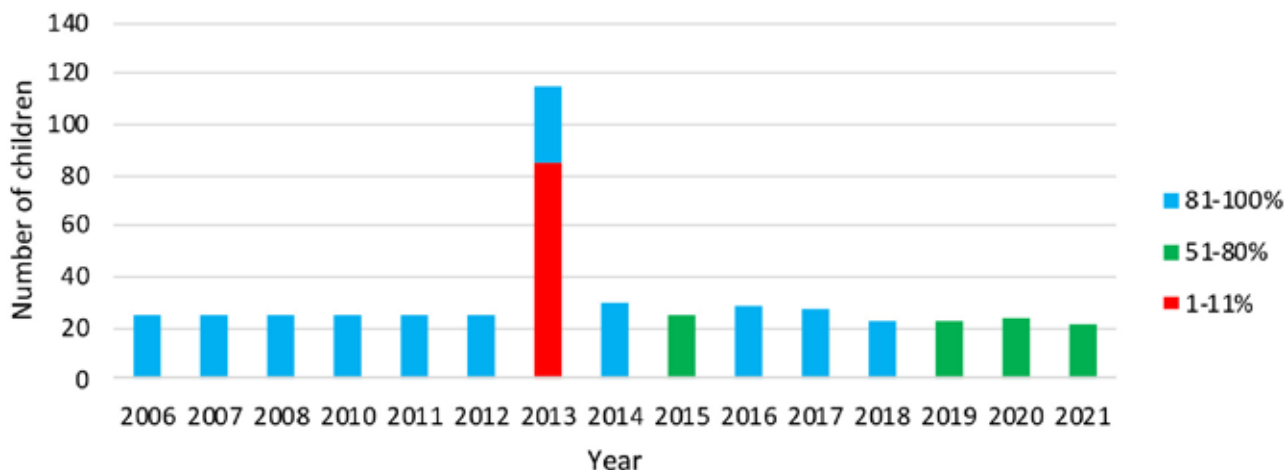
'On ma'oi ne lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk 'e fäeag Niue ta jen a'ti' 'e 2004 se 'on 'ihete'. Maf ne fiäk ta lamlam se' ma 'e 2013, ka ne ut rakoag ma'oi 'i a'es'ao'äk ke 'e fäeag Niue ta la haitauug ma pasân 1 – 11 ne av rako. Maf ne fiäk ta tuk ma kikia se lopo kamatam 'e fäu 2013, ka 'on ma'oi ne lä'riri'i ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk a'fuamamau 'e fäeag Niue ta 'ut kikia se rere.

Fäeag Māori Kuki 'Āirani

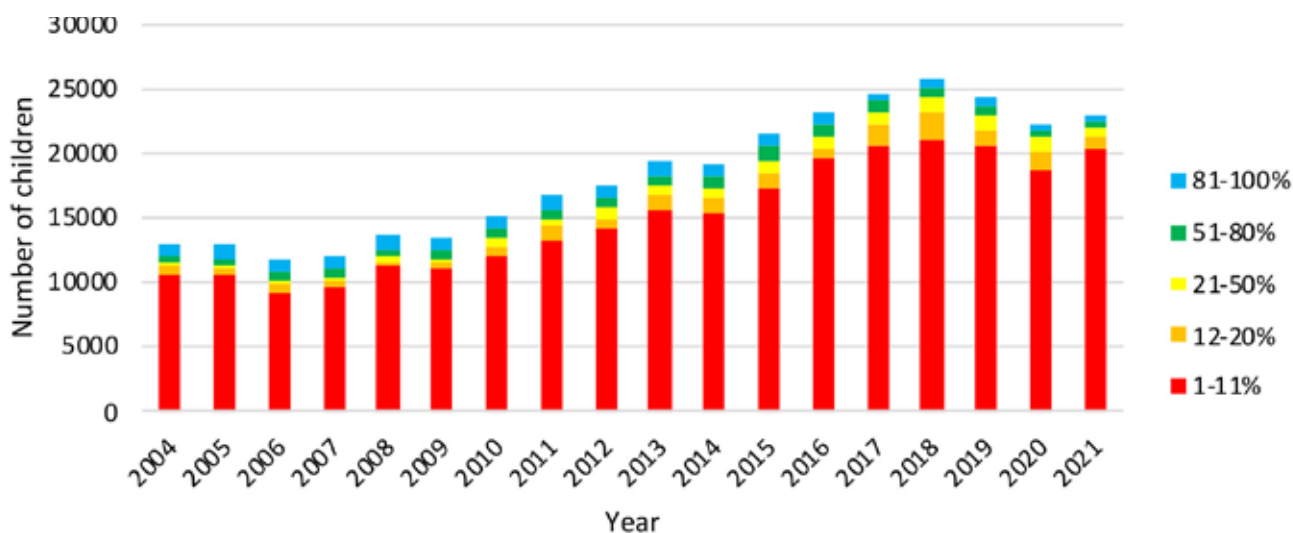
'On ma'oi ne lä'riri' ne rak 'e ta ut rakoag ne a'es'ao'äk 'e fäeag Māori Kuki 'Āirani ti' ke av nōnō ma 'e rāi' 1,500 se 2,000, ka 'e fäu 'e 'on rereg maf ne fiäk ta hele' 'e rāi' 2,500. Aier ne maf ne fika 'ut mea'mea' ke se rere 'e laloag ne av 'atakoa te'is, ka kat 'es ra ta tēt kel'ākim ne fäeag ta a'es'ao'äk a'fuamamau ne 'igkā' 'e ut rakoag 'i.

Fäeag Pukapuka

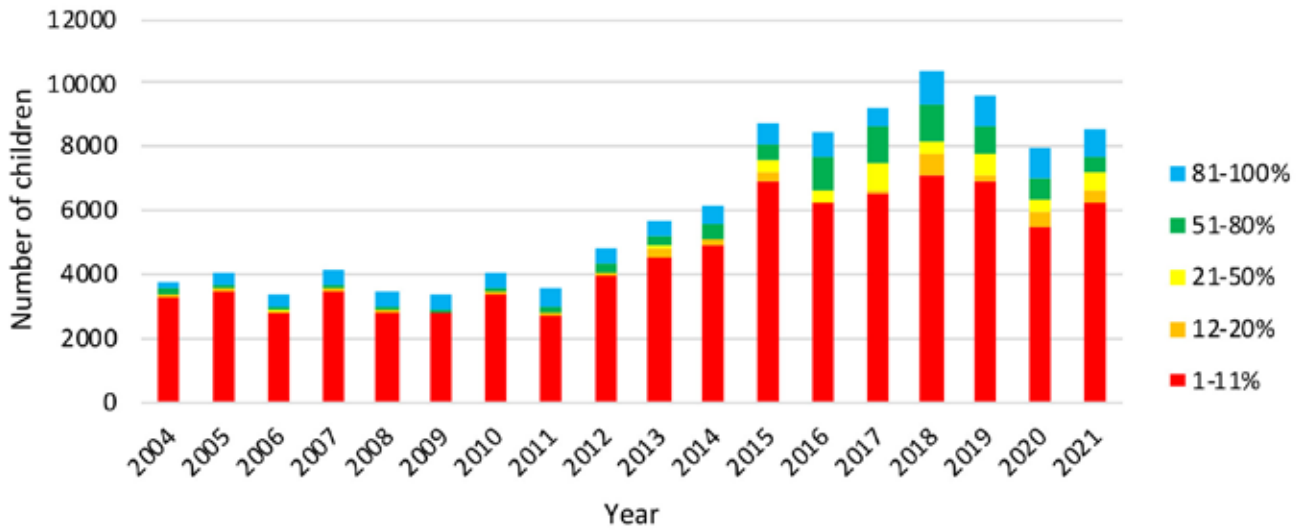
Jaj te'is kel'akim ne ma 'on ut rakoag 'eseat ne lä'riri' 25 rak sin ka ne 'oris a'es'ao'äk ne fäeag Pukapuka sir'äk pasån 50 ne av rako. 'E faju 2013 maf ne fiak te'is jor 'ihit ma 'el se' ma la hele'uen 'e räi' 120 ne rak te' fäeag ta'ag. Kop la sakiar hoi'äk se muja la 'inea a'tafan 'on hün ne jen 'ihit te'is ne sok 'e 2013.

Fäeag Sa'moa ta

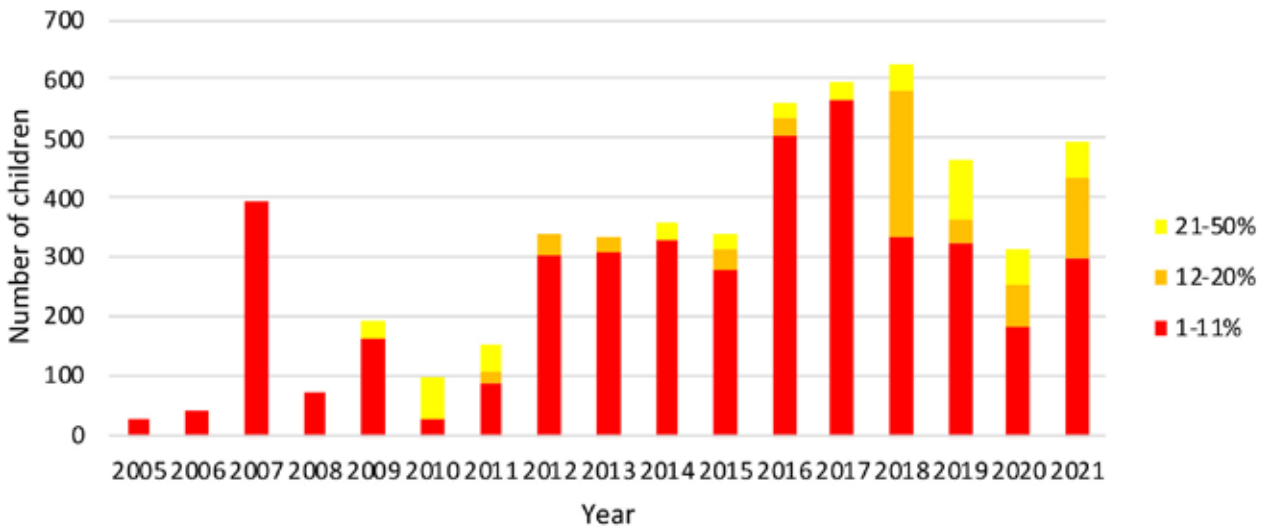
Jaj te'is kel'akim ne 'on ma'oi ne lelea' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk 'e fäeag Sa'moa ta 'ut kikia se rere ma hele' 'e faju 2018 ka tuk ke se lopo 'e faju ta'ag se faju 2020. 'On ma'oi ne lelea' ne rak 'e ut rakoag 'i rak ke 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk ma ke 'e fäeag Sa'moa ta la haitauag ma pasån 1 – 11 ne av rako. 'On ma'oi ne lelea' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk a'fuamamaaju 'e fäeag ta (fak se Aoga Amata) nönö tataju ma 'e laloag av ta'ag, ka 'e ut 'e 'on rereg maf ne fiak ta jor se' ka 'e ut 'e 'on rereg tuk ke.

Fäeag Toag ta

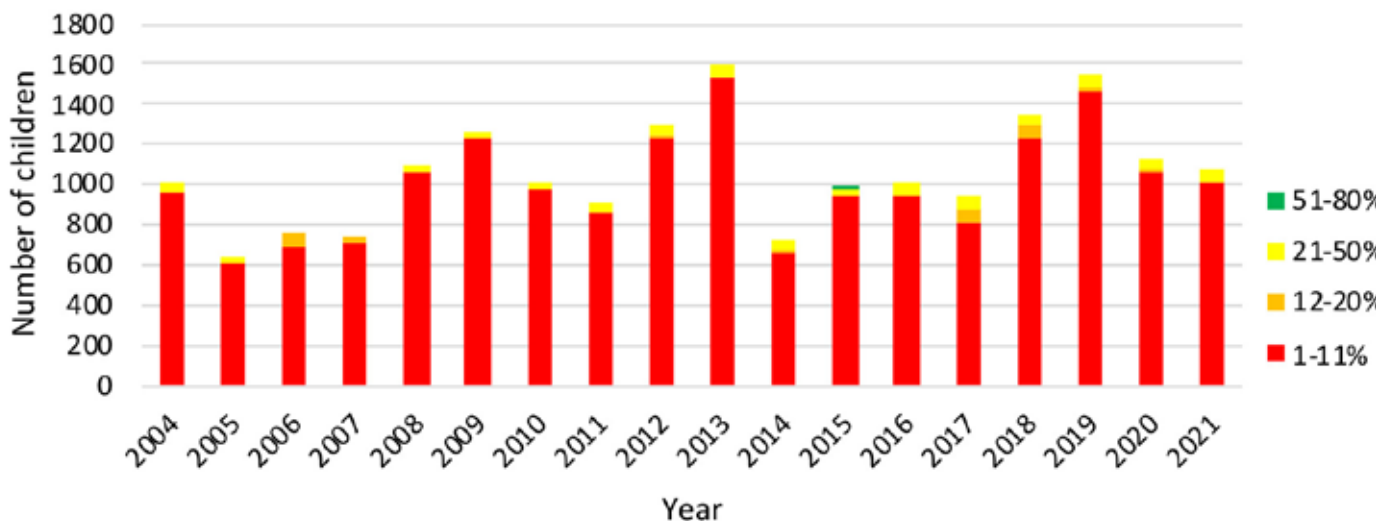
Jaj te'is kel'akim ne 'on ma'oi ne lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk 'e fäeag Taoag ta 'ut ke se rere. 'On ma'oi ne lä'riri'i täe 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk ma ke fäeag Toag ta la haitauag ma pasän 1 – 11 ne av rako, ka ne kamatom 'e faju 2015 maf ne fiak te'is 'ut kikia se rere ka 'on ma'oi ne lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk a'fuamama'u 'e fäeag Toag ta la sir'äk 'e 50% 'ut tape' ma se rere.

Fäeag Tuvalu

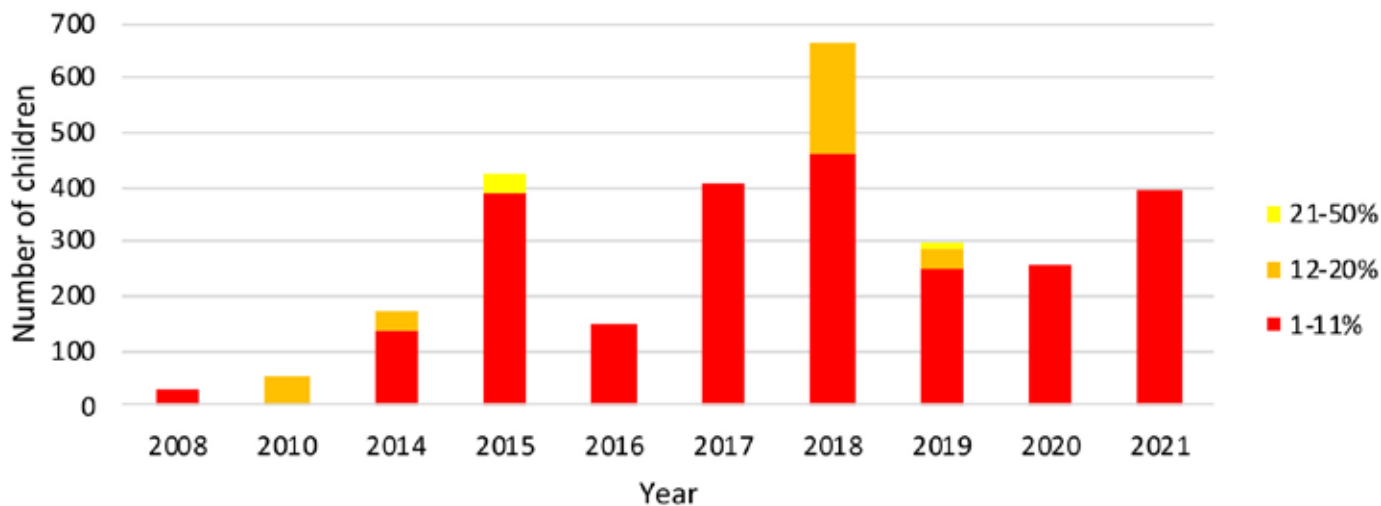
Jaj te'is kel'akim ne 'on ma'oi ne lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne a'sok rak'äk tē 'e fäeag Fifis ta ma fäeag Tuvalu ne gat ma ke 'e fäeag Tuvalu ma tä'mänie 'ut ke se rere. Aier ne maf ne fiak te'is tuk ke se lopo 'e faju his ne ofiof, 'on ma'oi ne lä'riri' ne täe 'e ut rakoag ne 'oris a'es'ao'äk ne fäeag Tuvalu sir'äk 12% 'ut ke se rere.

Fäeag Fit ta

Jaj te'is kel'akim ne 'on ma'oi ne lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk 'e fäeag Fit ta jor ma tuk 'e fajut se fajut ka ne ma'oi ne lä'riri' 'og rak ke 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk 'e fäeag Fit ta la hajtauag ma pasån 1 – 11% na av rako.

Fäeag Kiribati

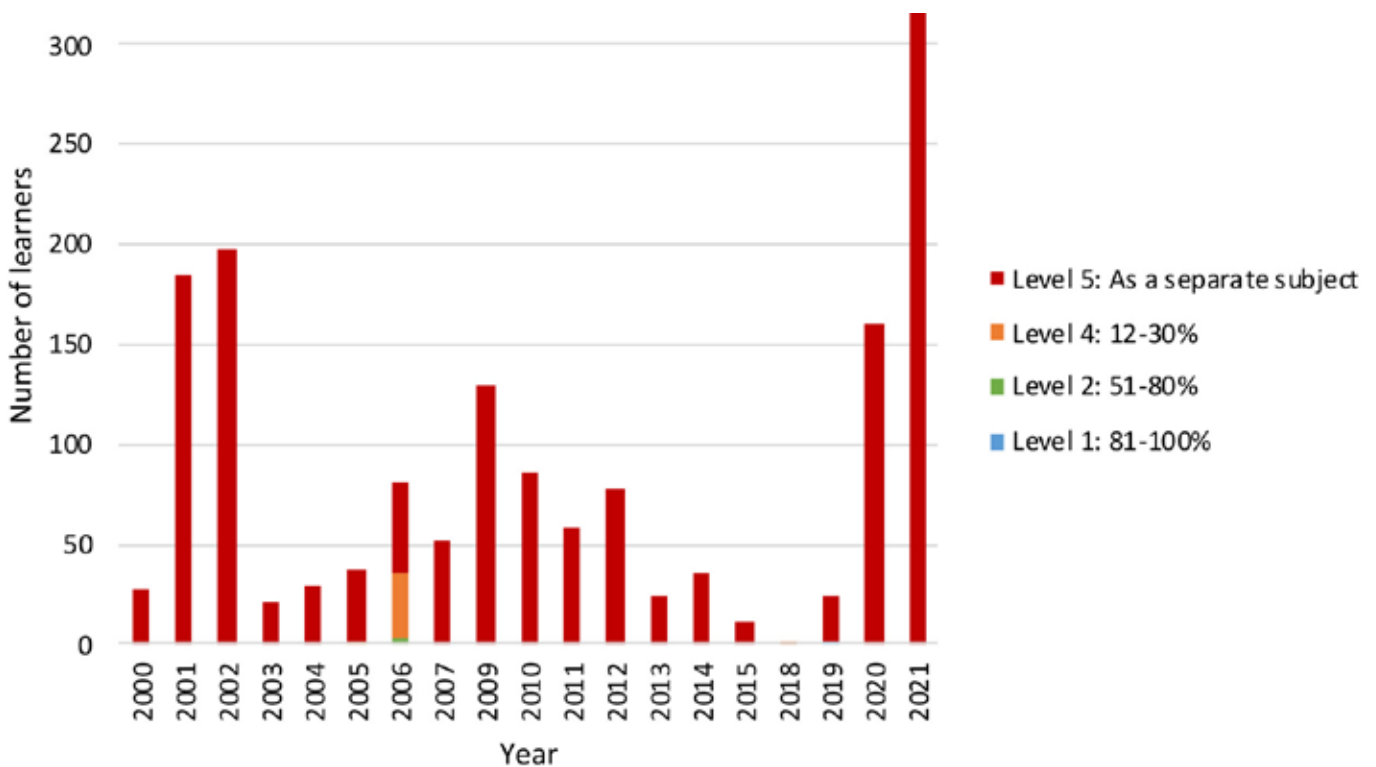

Ma'oi se' lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne rak'äk tē 'e fäeag Kiribati 'e fajut 2021 'e lä'riri' ne rak 'e fajut 2008, ka maf ne fiak te'is jor ma tuk 'e fajut se fajut. 'On ma'oi ne lä'riri' 'i tæe ke 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk ke 'e fäeag Kiribati la hajtauag ma pasån 1 – 11% ne av rako.

Rako

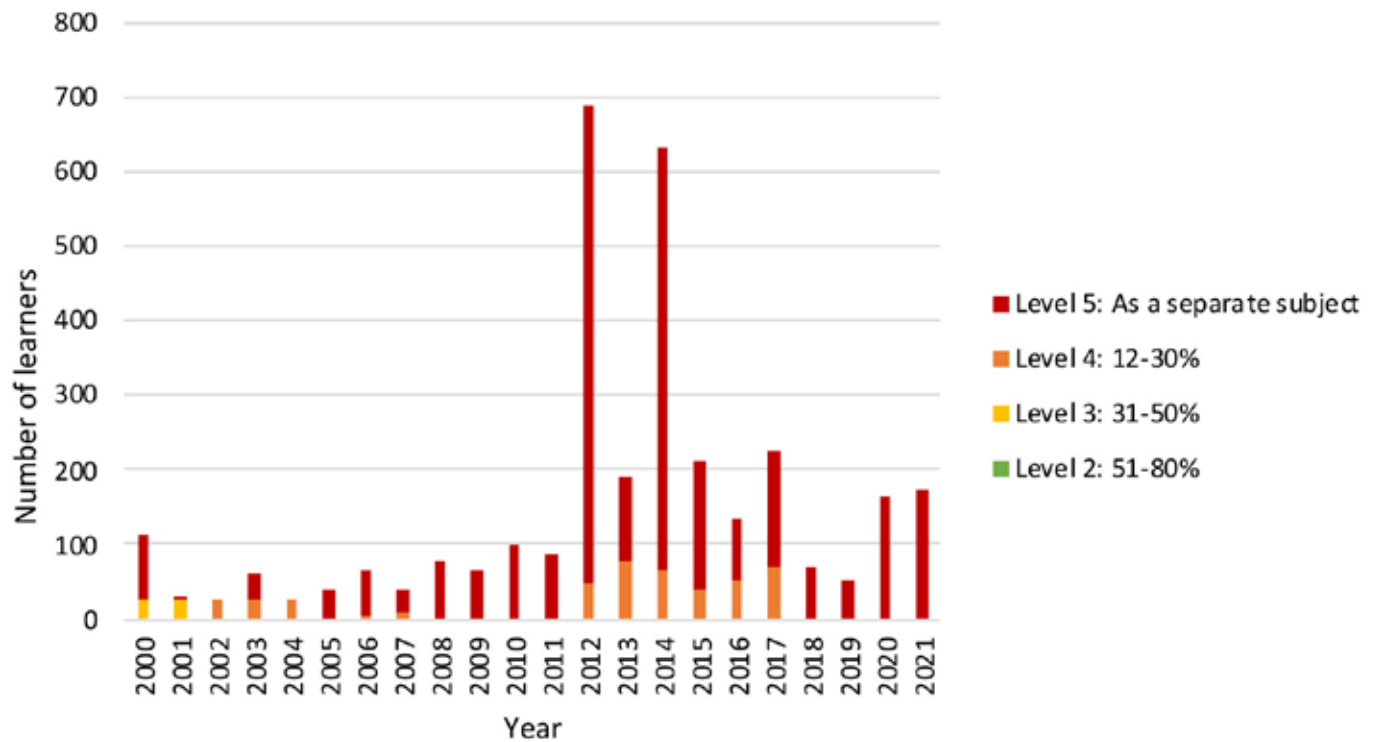
Jaj 'i kel'ākim 'on ma'oi ne lelea' rak ne fā' 'oris asa la teak resön 'e fäeag Pasefika, ne 'e fäeag Pasefiket ma fäeag Fifis ta ma 'e fäeag Pasefika ma tä'mane 'e maj ne rako. 'On sui'ākiāg ne jaj ta kel'ākim tohiāg tūtū ne mou se 'on a'es'ao'āk ne fäeag Pasefika 'e laloag ne kilas rum ta. Fak se, 'Tohiget 'e 'on 1: 81 – 100% täre 'on tohiāg lamlam paut ne mou se rak'āk tē ma rak tē ne a'sok 'e fäeag ruā ne 'e fäeag Pasefiket ma tä'mane ka 'on fūāga fäeag Pasefiket ne la a'es'ao'āki täre a'es'ao'āk la rak'āk tē la haitāuāg ma pasān 81 – 100 ne av rak'āk tē. Tēkäre te'is 'āliāg'ākia kilas ne a'es'ao'āk 'e fäeag ta la a'sokoa rak'āk tē, ka 'eagle'ea resön ne rak'ākia fäeag ta se iris ne rako. 'On fūāga, kilasa tāla rako resön fak se fika ma science 'e ta fäeag Pasefiket, ka 'eagle'ea 'e fäeag Fifis ta. 'E 'on ruā ne utut 'e foh te'is, 'Tohiget 'e 'on 5: 'e ta resön tū hoi'ākit' 'āligen ne resoni iof'āk pāu ke se rak'āk ma rak ne fäeag ta, ka 'eagle'ea la ao potoa ta salat la a'es'ao'ākia fäeag Pasefiket ma fäeag Fifis ta ne fäeag Pasefiket ma tä'mane la rak'ākia ta kāinag resön hoi'ākit.

Fäeag Tokelau ta

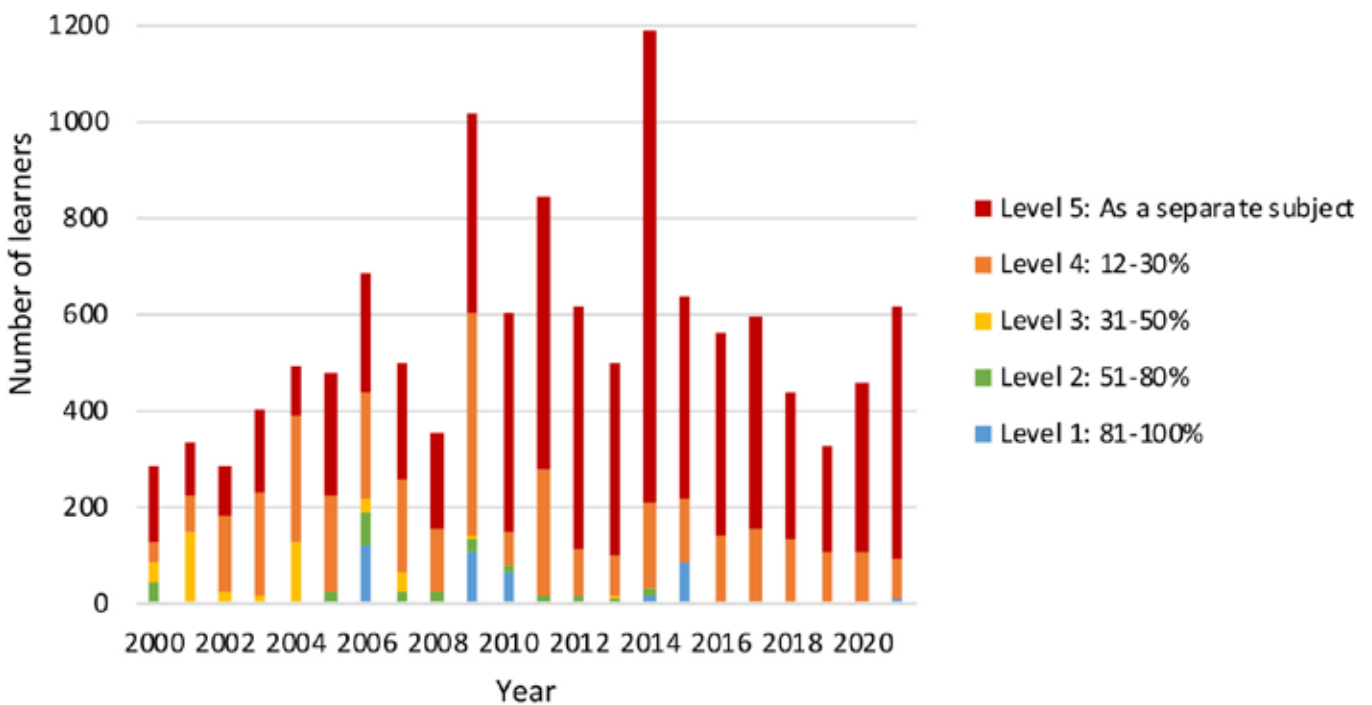
Jaj te'is kel'ākim ne fäeag Tokelau ta a'mou väre ma rak'āk 'e ta resön ne kilas hoi'ākit ka 'eagle'ea 'e kāinag rak'āk tēt ne a'sok 'e fäeag ruā ne 'e fäeag Pasefiāk 'eseat ma tä'manie. Ka 'e fāu 2006 sal fakgaruet fup'ākim la pō la fäeag Tokelau ta la a'es'ao'āk ag'esea ma fäeag Fifis ta la a'sokoa rak'āk tē ne a'sok 'e fäeag ruā 'i, ka ne pō se' ke se tohiget ne täre 'e lop pāu (tohiget 'e 'on 4), ne a'mou a'es'ao'āk ke 'e fäeag Tokelau ta la haitāuāg ma pasān 12-30 ne av rako.

Fäeag Niue ta

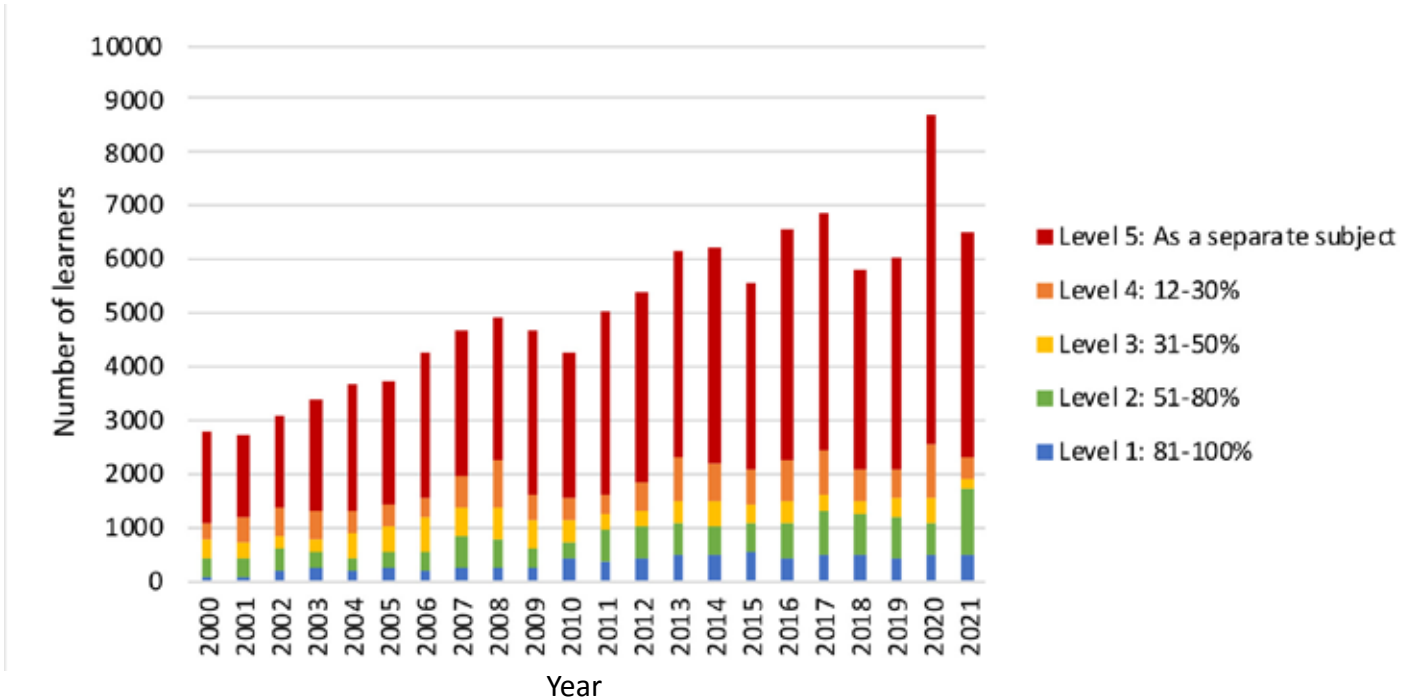
Jaj te'is kel'akim ne fäeag Niue ta a'mou väe ma rak'äk ke 'e ta resön ne kilas hoi'akit, ka 'e kamatag ne faju 2000 ma 'e laloag ne faju his 'e uan ne 2012 se 2017 ma 'on resön his ne pö ma a'sok 'e fäeag ruä.

Fäeag Māori Kuki Āirani

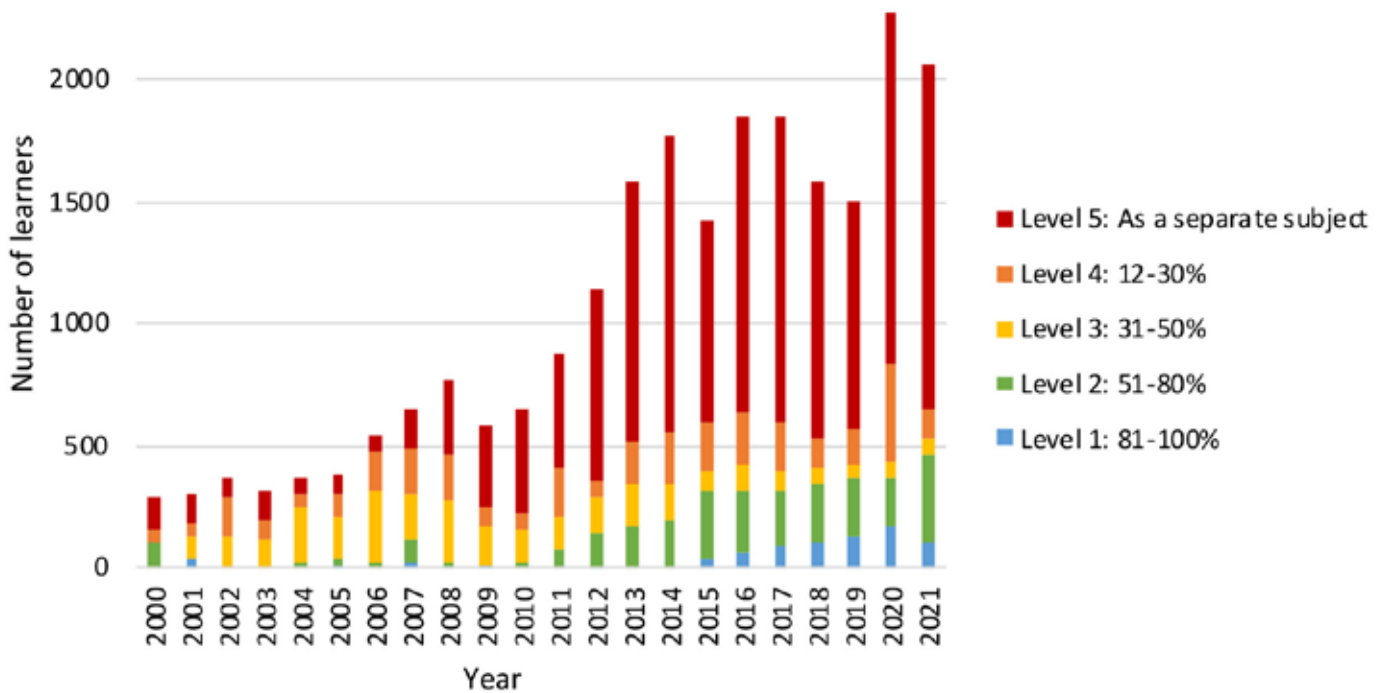
Jaj te'is kel'akim ne fäeag Māori Kuki Āirani pö ma rak'äk 'e ut ma resön ma'oi - 'e ta resön hoi'akit ma 'e resön ne rak'äk 'e fäeag ruä ne fäeag Pasefiäk 'eseat ma tä'mänie. Ma'oi ne resön ne a'sok 'e sal 'i täe ke 'e tohiget 'e lop paju (pasän 12-30 ne resön 'atakoa pö ma a'sok 'e fäeag Māori Kuki Āirani), ka ne ma 'on resön tape' ma 'e tohiag lamlama, a'ti' se' 'e faju his ne tohim se faju 2000.

Fäeag Sa'moa ta

Jaj te'is kel'akim ne se fäeag Sa'moa ta, 'on rak'äk ne fäeag ta 'ut ma kikia se muḡ, 'e resön ne väe ma a'sok tū, ma 'e resön ne a'sok 'e fäeag ruḡ, ma 'e resön ne a'sok 'e fäeag Pasefiäk 'eseat ma tä'mänie. 'On ma'oi ne lelea' rako 'e Tohiget 'e 'on 1 ma 2 (ne a'es'ao'äk fäeag Sa'moa ta la rak'äk tē la sir'äk 'e pasån 50 ne av rako) tä lamlam se' ma 'e faju 2021; lelea rak 1700 teak resön ne rak 'e ut rakoag ne hat se Tohiget 'e 'on 1 ma 2 'e rak'äk tē ne a'sok 'e fäeag ruḡ ne 'e fäeag Pasefiäk 'eseat ma tä'mänie.

Fäeag Toag ta

Jaj te'is kel'akim ne 'on ma'oi ne resön ma ut rakoag ne rak'äk fäeag Toag ta 'e ta resön ne kilas hoi'akit 'ut kikia se rere, ka ne 'on ma'oi ne lelea' rako 'e resön ma kilas 'i tuk sio se lopo 'e faju 2020 se 2021.

Rogrog ne mou se fäeag 'e kotä ma'op'akim 'e faju 2021.

Fäega	Ti' ne lelea' rako ma tohiag ne 'oris 'inea ne fäeag ta
Fäeag Pukapuka	Lelea' rak 7 'e Tohiget 'e 'on 5 (Rak ne Fäeag ta) 'e faju 2021
Fäeag Tuvalu	Kat 'es resön ne ut rakoag rak'äk 'e faju 2021
Fäeag Rotuam ta	Kat 'es resön ne ut rakoag rak'äk 'e faju 2021
Fäeag Fit ta	Lelea' rak 20 'e Tohiget 'e 'on 5 (Rak ne Fäeag ta) 'e faju 2021
Fäeag Kiribati	Lelea' rak 15 'e Tohiget 'e 'on 2 (Rak'äk tē 'e fäeag Ruḷ) 'e faju 2021

Väeag Hāiasoagat 'e 'on 3 (Annex 3): 'Amnāk ne mou se A'māür'āk ne Fäega

'On la ös ne 'amnāk fakgarue 'e rēko fäega tāla hāiasoag se 'on la ös ne foh fakgarue ka garue ne a'soko kop la tæe se 'on la a'es'ao'āk ne fäega. Garue 'i la tæe se 'on fūaga ('on a'es'ao'āki ma fäefäega ma fā'fā'i) ne 'on garue'āk ('on a'es'ao'āk ma fūfū 'e pure'aga) ne fäega. Foh fakgarue ne ös se fäega hat tape' ma osiag ne 'amnāk fakgarue 'e tēkæe tūtū ne hat se hanue ta – macro (ut ofraū fak se matanitū ta) ma micro (ut mea'me'a fak se laloag kaunohoga).

Ma 'on väeag hāisuliag liam ne a'es'ao'āk 'e 'on la osiag ne foh ma 'amnāk fakgarue ne iof'āk se fäeag Pasefika 'e Aotearoa Niu Siragi- fūaga, 'inea ma sok'ākiga, a'es'ao'āki, a'pumuā'ākiga, ma fäefäega ma fā'fā'i. Famör poto ma iris ne ös 'amnāk fakgarue se fäega rak'ākim ne väeag 'i pumuā pāu se māür ma la'la' lelei ne ta fäegat.

Fūaga 'aligen 'on fūfū ne ta fäegat 'e laloag ne pure'aga. 'E Aotearoa, 'on fūag ma fūfū fak pure'ag ne fäeag Pasefika la tæe se ræe tē 'on famori ma a'es'ao'āk ne fäeag 'og. Garue ne la a'ti'ua 'on fūag ma fūfū ne fäeag Pasefika la iof'āk se 'on la ös ma fū'āk ne ut lelei ne fäega la pō la fup a'lelei.

'Inea ma Sok'ākiga 'aliag'ākia 'on 'inea ma majau 'on famori la fäeag, a'fai, hat tē ma fā' tē 'e fäeag ta. Garue ne la 'ut'ākia se muā famori oris la pō la rakoa fäeag Pasefika ma rak tē 'e fäeag Pasefika kop la a'sok la putua fäeag Pasefika 'e Aotearoa.

A'es'ao'āki 'aligen 'on a'a'es'ao'āk ne fäeag ta la hāifäeag. 'On la pō la a'es'ao'āk a'fuamamaū ne fäeag Pasefika 'e ut tūtū ma'oi kop la a'sok la pō la a'māür'ākia ma putua fäega.

A'pumuā'ākiga 'aliag'ākia famori 'oris 'inea ma poto 'e rēko 'on pumuā ne fäega ma 'on mah ne tē ne pō la agtaum 'e rēko rē puer ne a'sok la putua fäega. Garue ne pō la a'soko tæe: rak'āk ne la famori la 'inea 'on la'la' ne fäeag Pasefika 'e Aotearoa, a'fūmou'ākia ne fäeag Pasefika kop la a'māür'āk ma sok'āk se muā, ma tape' ma la 'inean garue ne matanitū ta, pure'aga, ma famori kop la a'sok la hāiasoagan fäeag Pasefika la fup lelei ka muākmuāk 'e Aotearoa.

Fäefäega ma Fā'fā'i 'aliag'ākia 'on la fā' ma 'ea'ea ne tō'āk ne fäeag pupu, 'on fūfū ne fäeag ta, ma 'on a'a'es'ao'āk ne tēkæe tūtū ne fäeag ta. 'On la 'ut'āk ne väeag te'is se muā tāla iof'āk se resön ma tē 'es'ao ne fā' ma af'āk (written), ne kel'āk 'e maļu maļu ruerue (visual), ne pō la a'fai e sal fo'ou ne pō la sasapoa lio 'on famori (audio). Garue ne pō la 'ut'ākia tēkæe te'is se muā tæe: hāiasoag ne pān ne puk sui'āk fäefäega (grammars), puk hōl'āk fäeag pupu (dictionaries), ma resön ne mou se rak'āk ne fäega (literacy manuals), ma puk muā'ākia tē (guides) ne mou se 'on la fā' (writing) ma 'ea'ea (pronunciation) ne fäeag Pasefika 'e Aotearoa.

Väeag Hąiasoagat 'e 'on 4 (Annex 4): Väeväe ne Fäeag Pasefika

'Amnåk Fakgarue (Strategy) te'is iof'åk se fäeag Pasefiåk siąv, ne Ministerī se Famör Pasefika a'sok la hąiasoag fakgarue sin: fäeag Tokelau ta, fäeag Niue ta, fäeag Kuki 'Āirani, fäeag Sa'moa ta, fäeag Toag ta, fäeag Tuvalu, fäeag Fit ta, fäeag Rotuąm ta, ma fäeag Kiribati.

Fäeag 'i tū 'e fäeag ne tore ka 'oris pā 'es tūtū, ma tape' ma se 'oris ne'ne'i ma ökök ne iris agtąu ma. 'Amnåk Fakgarue (Strategy) ta osim ta räe tē ofrąut ma garue pumuą ne la a'soko, ka väeväe ne fäega la hąiasoag la osim sal fakgarue ne iof'åk pąu se fäegat ma fäegat 'e 'Amnåk Fakgarue ne Pure'aga 'e rēko Fäeag Pasefika.

Tēkāe ne af'åk sio se lopo tā a'es'ao'åk la sąkiroa fäeag Pasefiåk siva:

- Fūąg fakfoho ma garue nonoj fakfoho: Hanuą ne hat la pure'ag fak matanitū (Realm) ne ma 'oris hąikąinagag 'elet ma Aotearoa Niu Sirągi.
- 'On mąür ma la'la' ne fäega: 'on ma'oi ne lelea' ne 'inea la fäeag ma fup riri' ne pō la fäeag, fäeag ta 'on tukut se lopo 'on fa' a'es'ao'ąki, fäeag ta 'on mafmaf la mao, maf ne fiket ne pō 'e foh te'is Graded Intergenerational Disruption Scale (GIDS).⁹
- Ma'oi ne Famori: 'on ma'oi ne famör ne hat se kąufamör ta ne noh 'e Aotearoa Niu Sirągi, ma 'on ma'oi ne famör ne hat se kąu famör ta ne a'sū 'e Niu Sirągi, ma 'on ma'oi ne famör ne ma 'oris hanhap helavat ('amnåk fakmür ruą 'i pō se' ma la täre se 'on la a'es'ao'åk ne ta fäeag tū)

'E tēkæ tūtū 'i, 'āmis nā pāin ne mah la haitauag ma rogrog ne sākior tē ta. Fak se, se fäeag ne mea'mea' se' ma 'on ma'oi ne lelea' fāu 15 se lopo ne pō la fäeag 'e fäeag ta, iris pō pāin lamlam, ka se fäeag ne ma'oi se' 'oris lelea' fāu 15 se lopo ne pō la fäeag 'e fäeag ta, iris pō pāin lamlam. 'On maksul ne pān ne af'āk sio 'e lopo kel'ākim pāin lamlama.

Fäeag ne hāi'eleag 'e 'oris pāini tæe tūnā' sio la rēam kaju fäeag folu. 'E tēkæ ma'oi, garue te'is

vavhiān, ka ne fäeag Fit ta pō se' ma la hat se kaju fäeagat 'e 'on rue ma fäeag Sa'moa ta ma fäeag Toag ta ne 'e kaju fäeagat 'e 'on folu. Ka 'e rēko 'on mea'mea' ne famör Fiti 'e Niu Sirāgi (hat tape' ma 'on mea'mea' ne famör ne noh 'e Niu Sirāgi nōnō ka la a'tatāu'āk se kaju famör ne tore) ma maf ne fiāk mea'mea' ne mou se 'on ma'oi ne lelea' ne pō la fäeag 'e fäeag ta, iā lelei pumuā se' la hat ag'esean ma fäeag Tuvalu, fäeag Kiribati ma Fäeag Rotuām ta.

	Fäeag Tokelau ta	Fäeag Niue ta	Fäeag Māori Kuki 'Āirani	Fäeag Sa'moa ta	Fäeag Toag ta	Fäeag Tuvalu	Fäeag Rotuām ta	Fäeag Fit ta	Fäeag Kiribati
Fūfū fak Matanitū	Pure'ag fak Matanitū (Realm)	Pure'ag fak Matanitū (Realm)	Pure'ag fak Matanitū (Realm)	Hāikāinagagat ne hat la 'ea Treaty of Friendship	Hāikāinagag 'elet ne kat af'āk fak foh ra	Hāikāinagag ne roa	Hāikāinagag fo'ou	Hāikāinagag ne roa	Hāikāinagag fo'ou
% ne famör ne 'inea fäeag ta 'e Niu Sirāgi	23%	12%	9%	50%	40%	48%	34%	24%	50%
% ne famör ne fāu 15 se lopo ka ne 'inea fäeag ta	13%	7%	7%	20%	21%	25%	NA	9%	24%
'On tuk ne fäega se lopo	-14%	-11%	-7%	-9%	-16%	-14%	+5%	-3%	-6%
Fūfū ofraū 'e UNESCO	Severely endangered	Definitely endangered	Vulnerable	NA	NA	Definitely endangered	Vulnerable	NA	NA
Mah ne pō 'e GIDS	8	8	8	6	6	6/7	6/7	6/7	6
Ma'oi ne famori 'e kaju famör ta	8,676	30,867	80,532	182,721	82,389	4,653	981	19,722	3,225
% ne famori 'e Niu Sirāgi	85%	95%	82%	48%	45%	31%	NA	2%	3%
% ne ma 'oris hanhap helavat	65%	71%	57%	41%	36%	28%	65%	45%	25%
% ne a'sū 'e Niu Sirāgi	79%	83%	83%	67%	64%	54%	49%	41%	41%
Maha	42	44	40	23	27	18	18	21	13

Rogrog ne a'es'ao'åk se sa'kior tē se 'amnåk ne garue ta

- 1 Research to understand the features of quality Pacific bilingual education: Review of best practices. Stephen May, Ministry of Education (2020); Research on the social and economic value of multilingualism. Teachers of English to Speakers of Other Languages Aotearoa New Zealand (2012); May, S (2009). 'Pasifika Languages Strategy: Key Issues'. School of Education, University of Waikato; Defining positive mental wellbeing for New Zealand-born Cook Islands youth. Eliza Puna & Jemaima Tiatia-Seath (2017) ; 1; Tamasese K, Peteru C, Waldegrave C, Bush A. Ole Taeao Afua, the New Morning: A Qualitative Investigation Into Sa'moan Perspectives on Mental Health and Culturally Appropriate Services. Australian & New Zealand Journal of Psychiatry. 2005;39(4):300-309. doi:10.1080/j.1440-1614.2005.01572.x ; Māori and Pacific Peoples Co-creating research on loneliness and social isolation challenging Western perspectives in New Zealand – First presentation of findings. The Family Centre (2018); Fetui, V., & Malaki-Williams, A. M. (1996). Introduction of the Sa'moan language programme in New Zealand. In F. Mugler, J. Lynch (Eds.) Pacific languages in education (pp. 228-243). Suva, Fiti and Vila, Vanuatu: Institute of Pacific Studies, University of the South Pacific : Dept. of Literature and Language, University of the South Pacific ; Pacific Language Unit, University of the South Pacific; Research on the social and economic value of multilingualism. Teachers of English to Speakers of Other Languages Aotearoa New Zealand (2012)
- 2 <http://researcharchive.vuw.ac.nz/xmlui/bitstream/handle/10063/1452/thesis.pdf?sequence=1> & [thesis.pdf](http://researcharchive.vuw.ac.nz/xmlui/bitstream/handle/10063/1452/thesis.pdf) (waikato.ac.nz)
- 3 Statement-of-Partnership-NZ-Tuvalu-_2019-2023.pdf (mfat.govt.nz)
- 4 Kiribati | New Zealand Ministry of Foreign Affairs and Trade (mfat.govt.nz)
- 5 Tuvaluan: A Polynesian Language of the Central Pacific. Niko Besnier (1999).
- 6 National EFA 2015 review in Tuvalu- UNESCO Digital Library
- 7 Te Oranga o te Reo Māori 2006 – The health of the Māori language in 2006. Te Puni Kōkiri (2008).
- 8 Language planning and policy: Factors that impact on successful language planning and policy. Tony Trinick, Stephen May & Ruth Lemon (2020)
- 9 Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages. Joshua Fishman (1991)

2022 - 2032

**‘OS FÄEGA, ‘OS TĒFAKHANISI,
‘OS FŪAG RĪ**

Ministerī se Famör Pasefika

Te Manatū mō ngā Iwi ō te Moana-nui-ā-Kiwa